

Экономикалық шолу

**Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі
№1, 2017**

Мазмұны

Ақша-кредит саясаты

Кулкаева А.М.... Міңдетті резервтік талаптар: пайдаланылу мақсаттары және құрылымдық элементтер.....3

Проблемалар мен пайымдаулар

Қоғылов Б.Б. Депозиттерді сақтандырудың әлемдік тәжірибесі.....16

Альмаханова С.А. «Астана» халықаралық қаржы орталығын құқықтық реттеу.....23

Мұратов Ж.С. Валюталық бақылау саласындағы Ресей Федерациясының тәжірибесі32

Бағжанов Б.А. Қазақстан Республикасындағы ипотекалық кредиттеу.....41

Әдіснама

Усабаев А.К. Қазақстан Республикасында мемлекеттік-жеке әріптестікті дамыту жағдайында концессиялық келісімдердің бухгалтерлік есебінің өзекті проблемалары.....51

Мұқанов Н.С. Қазақстан өңірлері бойынша салалардың экспорттық әлеуетін бағалау.....57

Мақалалар авторларының ой-пікірлері Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінің ұстанымымен бір-біріне сай келмеуі мүмкін

Міндетті резервтік талаптар: пайдаланылу мақсаттары және құрылымдық элементтер

Кулкаева А.М. – Зерттеулер және статистика департаменті монетарлық зерттеулер басқармасының бас маман-талдаушысы.

Міндетті резервтік талаптар ақшалай таргеттеу режимі уақытында ақша-кредит саясатының жиі қолданылатын құралы болды. Ақша-кредит саясатының басқа құралдарының дамуына, сондай-ақ орталық банктердің дәстүрлі емес операцияларының пайда болуына қарай міндетті резервтер рөлі әлсіреді, жекелеген орталық банктер бұл құралды пайдаланудан бас тартты не ерікті резервтеуге көшті. Алайда, дамушы елдердің, сондай-ақ жекелеген дамыған елдердің көптеген орталық банктері оны экономикалық және қаржылық жағдайлардың өзгеруіне қарай бейімдей отырып, пайдалануын жалғастыруда. Мақалада халықаралық практиканы ескере отырып, құралды пайдалану мақсаттары, сондай-ақ міндетті резервтеу тетігінің құрылымдық элементтері қарастырылады.

Міндетті резервтік талаптар банктер көбіне орталық банктегі шоттардағы резервтер ретінде не сол банктің өзінде қолма-қол ақша немесе орталық банк айқындаған өтімділігі жоғары басқа активтер нысанында сақтауға тиіс міндеттемелердің бір бөлігін білдіреді. Резервтелетін міндеттемелерге арналған нормативтерді ұлғая немесе төмендете отырып, сондай-ақ резервтік базаны өзгерте отырып орталық банк банктердің кредиттік эмиссиясының мүмкіндіктеріне ықпал етеді. Құралды енгізген сәттен бастап оны пайдалану және оның функционалдық мақсаты елдің экономикалық даму деңгейіне, ақша-кредит саясатының режиміне, сондай-ақ макропруденциялық реттеу мақсаттарына қарай өзгерістерге ұшырады.

Мәселен, соңғы жиырма жылда резервтік талаптар құралы 1980 және 1990 жылдар аралығындағы кезеңде белсенді түрде пайдаланған дамыған экономикалар үшін маңызын жоғалтты. Жекелеген елдер бұл құралды пайдаланудан бас тартты не ерікті резервтеуге көшті. Бұл осы елдерде күрделі қаржы жүйелерінің жұмыс істеуімен, сондай-ақ инфляцияны бақылау үшін нарыққа бағдарланған тәсілдерді пайдаланудың басымдығымен түсіндіріледі. Бұл ретте дамыған елдер бұл құралды ақша-кредит саясатының дәстүрлі емес құралы ретінде сақтай алады.

Керісінше, дамыған елдерде орталық банктер қысқа мерзімді пайыздық мөлшерлемені де, резервтік талаптардың нормативтерін де пайдалануда, себебі резервтік талаптардың нормативтері өтімділіктің жай-күйіне тікелей әсер етеді, бұл қаржы нарықтарының жеткіліксіздігі жағдайында өзекті болып табылады. 2000 жылдардың басында орталық банктер резервтік талаптардың рөлін төмендетуге және жанама құралдарды пайдалануға тырысты. Алайда, 2008 жыл мен 2010 жыл аралығындағы кезеңде әлемдік қаржы дағдарысынан кейін құралға, атап айтқанда макропруденциялық саясат құралы ретінде оған деген қызығушылық қайта оянды. Осы уақытта резервтік талаптар ашық экономикалы шағын елдерде орталық банктің пайыздық саясаты үшін қосымша құрал ретінде пайдаланылды [1].

Осы құралдың дамыған елдерде аса танымалдығын Pablo Federico, Carlos A. Vegh, Guillermo Vuletin зерттеулерінің нәтижелері растайды. Авторлар зерделенген 52 елдің 32-сі 1970-2011 жылдар аралығындағы кезеңде резервтік талаптарды белсенді пайдаланғанын және олардың көпшілігі дамушы экономикалар болғанын анықтады. Зерттелген ірі өнеркәсіптік елдердің бірде бірі 2004 жылдан бері резервтік талаптарды белгілеу саясатымен айналыспағаны атап өтілген. Сонымен қатар барлық дамыған елдер және дамушы елдердің 49%-ы резервтік талаптарды макропруденциялық саясаттың мақсаттары үшін пайдаланбаған. Қалған дамушы елдердің көпшілігі резервтік талаптарды контрциклдық реттеу үшін пайдаланған [2].

Резервтік талаптарды пайдалану мақсаттарының уақыт өте келе өзгеруі мүмкін және көбіне құралдың мақсатын сәйкестендіру оңайға түспейтін елдерде әр түрлі екенін атап өту қажет. 121 елдің орталық банктерінің тәжірибесін жинақтаған Simon Gray резервтік талаптар

құралының ағымдағы практикадағы мақсаты әрқашан түсінікті болмайтынын және бұл тетіктің қалайша құрылуға тиіс екендігін түсінуді қиындататынын атап өтеді [3].

Негізгі мақсаттар

Тарихи тәжірибенің және заманауи практиканың негізінде резервтік талаптарды белгілеудің мынадай нысандарын бөліп көрсетуге болады.

Пруденциялық реттеу

Пруденциялық құрал ретінде резервтік талаптар тарихи тұрғыдан депозиттер әкетілген жағдайда қосымша өтімділікті қамтамасыз етуге арналған. Алайда уақыт өте келе резервтік талаптарды пруденциялық реттеу үшін пайдалану қажет болмады, себебі осы мақсаттар үшін бұдан да тиімді құралдарды (капитал жеткіліктілігінің көрсеткіштері, өтімділік бойынша нормативтер) пайдалануға болады. Сонымен қатар резервтерді орташа мәнге келтіру қағидатын пайдалану кезінде резервтердің пруденциялық рөлі тиімсіз, себебі резервтер орындау кезеңінің ішінде азаюы немесе ұлғаюы мүмкін [3].

- *Төлем жүйелерінің өтімділігіне қолдау көрсету*

Орталық банктер төлем жүйелерін қадағалайды және төлем жүйесіне қатысушылардың төлемдердің бұзылу тәуекелін барынша азайту үшін өтімділігінің жеткілікті болуына мүдделі (резервтік активтер немесе тұрақты тетіктерге қол жеткізу арқылы). Егер резервтік талаптар өлем жүйелерінің өтімділігіне қолдау көрсету үшін пайдаланылса, онда оларды банктер немесе басқа ұйымдар болғанына қарамастан, төлем жүйелерінің барлық қатысушыларына қолдану қажет.

- *Ақша ұсынысын басқару*

Резервтік талаптардың ақша ұсынысына ықпалы ақша мультипликаторына және пайыздық мөлшерлемелердің спрэдіне әсер ету арқылы жүреді. Ақша мультипликаторын резервтеу нормаларын өзгерту арқылы басқара отырып, орталық банктер коммерциялық банктердің эмиссиялық мүмкіндіктерін шектейді немесе кеңейтеді. Сонымен бірге сыйақы есептелмейтін (немесе негізгі мөлшерлемеден төмен есептелетін) ең төменгі резервтер коммерциялық банктердің кредиттері мен депозиттері бойынша мөлшерлемелер арасындағы спрэдке әсер етуі мүмкін. Резервтік талаптардан тартылатын депозиттердің нақты бағасы ұлғаяды, олар бойынша шығасылар депозиттер мен кредиттер бойынша мөлшерлемелерге ауыстырылады.

- *Құрылымдық өтімділікті басқару*

Резервтік талаптар артық құрылымдық өтімділікті тазартудың «қымбат емес» нұсқасы болып табылады, себебі ашық нарық операцияларын пайдалану немесе артық резервтерге сыйақы есептеу орталық банк үшін шығынды болуы мүмкін. Орталық банктердің көпшілігі соңғы жылдары артық өтімділікке тап болуда және шығыстарды төмендете алатын құралдарды іздестіруге тырысуда. Алайда резервтік талаптарды пайдалану банктердің қаржылық делдалдар ретіндегі рөлін төмендетуге және басқа қаржы құралдарына орналастыру үшін банк шоттарынан қаражаттың әкетілуіне әкеп соғуы мүмкін.

- *Ақша нарығының қысқа мерзімді мөлшерлемелерін басқару*

Құрал орталық банктің резервтеріне «тұрақты сұранысты» қалыптастыруға ықпал етеді, себебі өздігінен болатын сұраныс (міндетті резервтеуді қолданбастан) тұрақсыз әрі болжануы қиын болуы мүмкін. Өз кезегінде, резервтік талаптар бойынша орта мәнге келтіру тетігі банктерге қысқа мерзімді өтімділікті басқаруға мүмкіндік береді. Себебі резервтер күн сайын өзгеруі мүмкін, бұл ақша нарығындағы сұраныс пен ұсыныстың теңесуіне және ақша нарығының құбылмалылығын әлеуетті тұрғыдан төмендетуге мүмкіндік береді [3].

- *Инфляцияны бақылау*

Орталық банктер резервтік талаптарды ақша-кредит саясатының құралы ретінде, атап айтқанда, инфляциялық қысым капитал ағыны нәтижесінде өскен елдерде пайдалана алады. Осындай жағдайларда, егер орталық банктер пайыздық мөлшерлемелерді өсіретін болса, бұл пайыздық мөлшерлемелердің дифференциалына орай капитал ағынының күшеюіне ықпал етті. Керісінше, резервтік талаптар арқылы ақша-кредит саясатын қатандату капитал ағынына ықпал етпей, ішкі инфляциялық қысымды әлсіретуге мүмкіндік береді [3].

- *Макропруденциальдық реттеу*

Резервтік талаптар жүйелік тәуекелді басқаруға арналған құрал ретінде қолданыла алады. Мәселен, банктік және банктік емес міндеттемелерге арналған резервтік талаптар банктерді қорландыру құрылымын жақсарту үшін кредиттік циклды контрциклдық басқару үшін пайдаланылады. Мысалы, Перуде шетелдік валютадағы қысқа мерзімді міндеттемелерге арналған резервтік талаптардың тетігі банктің қысқа мерзімді борыш бойынша ашық позициясын шектеуге мүмкіндік берді. Перудегі макропруденциальдық саясат проциклдық кредиттеу және долларландыру деңгейін шектеуге бағытталды. Тұтастай алғанда, зерттеу¹ нәтижелері бойынша резервтік талаптардың кредиттеудің өсуіне ықпалы Латын Америкасында қысқа болды, резервтік талаптардың тетігін кредиттеу серпініне оның ықпалын сақтау үшін белгіленген кезеңділікпен қайта қарау қажет [4].

Бұдан басқа, резервтік талаптардың бейне бір вариациясы өтімділікті жабу коэффициенті болды, ол капитал қозғалысын бақылаудың көрсеткіші ретінде Базель келісімімен енгізіледі. Бұл талап банктер үшін 30 күн ішінде таза ақша ағындарын жабу үшін жеткілікті өтімділігі жоғары активтерді ұстауы, яғни банктің қысқа мерзімді өтімділігін сипаттайды. Алайда өтімділікті жабу коэффициенті, әдеттегі резервтік талаптарға қарағанда барынша шектелген болып табылады, сол себепті ол банктің міндеттемелердің барынша ауқымды тобына қолданылады [5].

- *Кіріс алу*

Резервтік талаптар орталық банктің кірістер алуы мақсатында пайдаланылады. Мысалы, Ұлыбританияда резервке қоюға жататын міндеттемелердің орташа мерзімі 6 айда белгіленген кезең үшін 600 млн. фунт стерлингтен асатын банктерде сыйақы берілмейтін қалдықты Cash Ratio Deposits ретінде белгілі Ағылшын Банкінде ұстауға тиіс. Бұл қалдықтарды Ағылшын банкі өздерінің шығыстарын қаржыландыру үшін пайдаланылатын кірісті алу үшін басқа активтерге инвестициялайды [4].

- *Әрекет мақсаттары*

Резервтік талаптарды орталық банктер экономиканың түрлі секторларына қатысты коммерциялық әрекетіне ықпал ету үшін пайдаланылады. Резервке алудан босату немесе резервке алудың төмендетілген нормаларын белгілеу арқылы міндеттерге байланысты экономиканың жекелеген салалары, кредиттеудің жекелеген түрлері немесе банктік мекемелердің жекелеген түрлерінің қызметі ынталандырылады [6].

Мысалы, Египеттің орталық банкі 2016 жылдан бастап банктерге шағын және орта бизнеске ұлттық валютада берілген кредиттер сомасына міндетті резервтер деңгейін төмендетуге рұқсат берді. Тағы да мысал Бразилия болып табылады, ол түрлі резервтік талаптарды дамып келе жатқан өңірлерде кредиттік ұсынысты ұлғайту арқылы өсуді ынталандыру үшін пайдаланады [7]. Бұл ретте экономикалық мақсаттарды ақша-кредит саясатының мақсаттарымен араластыруға болмайды. Бұл нұсқа субсидиялау нысаны болып табылады және өтімділікті басқаруды қиындатады.

Инфляциялық таргеттеу режимі кезіндегі резервтік талаптар

Резервтік талаптардың рөлі ақшалай таргеттеу және инфляциялық таргеттеу режимдері кезінде айрықшаланады. Ақшалай таргеттеу режимі жағдайларында резервтік талаптардың артуы өзгермейтін ақша ұсынысы кезінде кредиттеудің азаюына және ақша массасының тарылуына және керісінше болуына әкеледі. Бұл ретте ақша нарығында қысқа мерзімді пайыздық мөлшерлемелер өседі, олардың деңгейі біршама мөлшерге жетуі мүмкін, алайда бұл ақша-кредит саясатын жүргізу кезінде орталық банк үшін маңызды болып табылмайды.

Инфляциялық таргеттеу режимі кезінде орталық банк, резервтік талаптарды өзгерте отырып, регулирует спрос банктердің өзінің резервтеріне сұратуды реттейді және ақша

¹ IMF Working Paper. Credit Growth and the Effectiveness of Reserve Requirements and Other Macroprudential Instruments in Latin America* Prepared by Camilo E. Tovar, Mercedes Garcia-Escribano, and Mercedes Vera Martin, June 2012

нарығының өтімділігін қысқа мерзімді пайыздық мөлшерлемелерді қажетті дәлізде ұстап тұруға мүмкіндік беретін деңгейде қолдайды. Осылайша, инфляцияны таргеттеу режимі кезінде резервтік талаптар нарықтық пайыздық мөлшерлемелерге тікелей ықпал етеді және негізгі пайыздық мөлшерлемені нарықтық мөлшерлемелерге «ауыстыруды» жүзеге асырады [8].

Колумбияның орталық банкінің экономистерінің пікіріне сәйкес, оңтайлы ақша-кредит саясаты тұрғысынан алғанда, инфляциялық таргеттеу режимінде резервтік талаптарды пайдаланудың жалпы қағидаларын белгілеу қиынға соғады. Міндетті резервтерді теориялық тұрғыдан пайдалану ақша-кредит саясатының атап айтқанда, трансмиссиялық тетіктің валюталық арнасы бар ашық экономикаларда бірнеше трансмиссиялық арналары бар болса, ақталады. Бұл жағдайда, монетарлық саясат, егер пайыздық мөлшерлемеден және резервтік талаптардың айырбастау бағамына ықпалынан болған әсер осы құралдарды жиынтық сұранысқа пайдалану әсерінен айрықша болса резервтік талаптарды пайдалана алады. Резервтік талаптар ІЖӨ және инфляция арасындағы пайыздық саясатты пайдаланған кезде ғана туындайтын балама таңдауды жақсартады.

Алайда, міндетті резервтердің мөлшері және өзгеру көлемі нақты экономиканың өлшемдеріне және оларға тән күйзелістерге байланысты. Осы факторларға байланысты міндетті резервтік талаптар пайыздық саясат үшін қосымша немесе ауыстырушы құрал пайдаланылады [9].

Франция Банкінен Christian Glocker және Pascal Towbin жұмыстарының түйіндері тек пайыздық арнаны пайдалану кезінде резервтік талаптардың экономикаға шамалы ықпалы туралы пікірді растайды. Зерттеу нәтижелері, егер қаржылық тұрақтылық бойынша және фирмалардың шетел валютасымен қарыз алу жағдайларында мақсат болса, резервтік талаптардың баға тұрақтылығын қамтамасыз етуге қолдау көрсете алатындығын көрсетеді.

Резервтік талаптардың ұлғаюы айырбастау бағамының әлсіреуіне және сонымен бір мезгілде кредиттеу талаптарын қатайтуға әкеледі, мұнда пайыздық мөлшерлемелер саясаты жоғарыда көрсетілген салдарлардың біреуіне ғана қол жеткізуге мүмкіндік береді. Барынша жоғары резервтік талаптар пайыздық мөлшерлемелер спрэдінің артуына әкеледі, олар депозиттер бойынша мөлшерлемелердің барынша төмен болуынан тұтынуға көтеріңкі қысымды, сондай-ақ кредиттер бойынша мөлшерлемелердің жоғары болуынан инвестицияларға қысымды көрсетеді. Нәтижесінде резервтік талаптардың артуы капитал ағынын тартпай және айырбастау бағамын нығайтпай кредиттеуді қысқартуға қол жеткізеді [10,18].

Қазіргі уақытта 30-дан астам ел инфляциялық таргеттеу режимін сол немесе өзге нысанда қолданады деп саналады. Бұл елдердің арасында міндетті резервтік талаптарды Жаңа Зеландия, Мексика, Австралия, Канада, Швеция сияқты елдер пайдаланбайды. Бұл ретте олар ерікті резервтерді сақтауды ынталандыра алады. Мысалы, Жаңа Зеландияда және Австралияда банктердің оларды жеткілікті деңгейде ұстап тұруын дәлелдеу үшін ерікті резервтер бойынша сыйақы мөлшерлемелерін пайдаланады. Ұлыбританияда сыйақы есептелетін ерікті (шарттық) резервтер қолданылады [3,11].

Жекелеген елдер (көбіне Шығыс Еуропа) резервтік талаптардың құралын онша белсенді пайдаланбайды, бұл елдерде нормативтердің тұрақты төмен деңгейлерін ұстау байқалады. Бұл ретте елдер өтімділіктің жай-күйіне бәсеңдету ықпалын сақтау үшін осы құралды толық жоққа шығармайды, сонымен қатар көптеген орталық банктер резервтік талаптардың салықтық ықпалын азайту үшін резервтер үшін пайыздар төлеуді көздейді [12].

Чехияда өтімділіктің айтарлықтай тапшылығы жағдайында ең төменгі резервтер банкаралық төлем жүйесінің үзіліссіз жұмыс істеуі үшін қауіпсіздік жастықшасы ретінде жұмыс істейді. Резервтері нормативтері 1999 жылдан бастап өзгерген жоқ. Польшада және Венгрияда резервтік талаптар банк секторы өтімділігінің ауытқуларын банкаралық пайыздық мөлшерлемеге ықпалын бәсеңдету мақсатында пайдаланылады. Олар банктердің артық өтімділігін шектеу үшін қызмет етеді. Польшадағы норматив 2010 жылдың соңынан бері 3,5% деңгейінде сақталып отыр.

Венгрияның Еуропа Одағына кіруінен бастап ең төменгі резервтер бойынша нормативтер базалық мөлшерлеменен сәйкес келеді. Нормативтер 1994-2001 жылдардағы кезеңде белсенді өзгерді, яғни инфляциялық таргеттеу режиміне көшуге дейін, одан кейін 2008-2010 жылдардағы әлемдік қаржы дағдарысынан кейінгі кезеңде және 2016 жылдың соңында норматив базалық мөлшерлеме деңгейіне дейін төмендеді.

Жоғарыда аталған елдерден өзгеше Румыния резервтік талаптардың құралын жеткілікті түрде белсенді пайдаланады. Инфляцияны таргеттеу режиміне көшуге дейін (2005) нормативтер іс жүзінде жыл сайын өзгерді және жалпы алғанда ұлттық және шетел валютасындағы міндеттемелер бойынша нормативтердің жалпы деңгейі бірте-бірте төмендеді. Резервтік талаптар өтімділікті басқару, шетел валютасында кредиттеуге шектеу қою функцияларын орындайды.

ЕОБ міндетті резервтерді белсенді пайдаланатын орталық банктердің бірі болып табылады. Бұл құралдың еуропалық банктер жүйесіндегі негізі мақсаты ақша нарығында қысқа мерзімді мөлшерлемелерді тұрақтандыру, сол сияқты өтімділіктің құрылымдық тапшылығын құру (не ұлғайту) болып табылады. Резервтерді орта деңгейге келтіру тетігі өтімділік деңгейінің күн сайынғы ауытқуларын реттеуге мүмкіндік береді және банктердің өтімділікті беруін және, егер мөлшерлемелердің кезең соңына қарағанда резервтерді ұстау кезеңінің басында жоғары болуы күтілсе, пайда алуын көздейді. Басқаша жағдайда, банкаралық нарықта қарыз алуы және резервтер бойынша шоттың профицитін басқаруы мүмкін. Теориялық жағынан, мұндай төрелік резервтерді қолдау кезеңі ішінде мөлшерлемелер арасында теңдікті қамтамасыз етуі тиіс. Бұл тетік резервтерді қолдау кезеңі ішінде овернайт мөлшерлемесін тұрақтандыруға мүмкіндік береді және орталық банктің ақша нарығына жиі араласуы және ашық нарық операциясын жүргізуі қажет емес [13].

Дүрбелең кезінде монетарлық билік капиталды тарту (немесе валютаның нығаюы) қаупінен пайыздық мөлшерлемені аса көтере қойғысы келмейді. Бұл жағдайда олар мөлшерлемені өзгертпеуі немесе оларды төмендетуі де мүмкін, сонымен қатар экономиканы суыту үшін резервтік талаптарды арттыра алады. Мәселен, Түркия 2010 жылы пайыздық мөлшерлемені төмендетті және қысқа мерзімді капиталдың ағынын, валютаның нығаюын, кредиттеудің жоғары қарқындарын және мерзімдері бойынша талаптар мен міндеттемелердің сәйкес келмеуін, сондай-ақ инфляция үшін төмен тәуекелдерді ескере отырып, резервтік талаптарды көтерді. 2010 жылдың соңында қабылданған жаңа стратегияға сәйкес резервтік талаптар макроқаржы тәуекелдерін шектеу шеңберінде баға тұрақтылығы үшін қосымша құрал ретінде берілген [14].

Бразилия, Колумбия, Перу сияқты дамушы экономикалар жаһандық қаржы дағдарысынан кейін капитал қозғалысымен байланысты сын-қатерге жауап ретінде резервтік талаптарды белсенді пайдалана бастады. Мысалы, 2007 жылы Колумбия ұсыныстың күйзелісімен, пайыздық мөлшерлеменің кредиттеу мөлшерлемесіне трансмиссиясының төмен деңгейімен және қаржылық тұрақтылық мәселелерімен байланысты проблемаларды еңсеру үшін резервтік талаптарды және пайыздық мөлшерлемені көтерді. Жалпы алғанда, Латын Америка экономикаларының тәжірибесі резервтік талаптарды түзету нарықтық мөлшерлемелерді капитал ағынын азайтатындай тұрақтандыруға ықпал еткендігін көрсетеді. Олар сол сияқты экономикалық және қаржы циклының көтерілу және құлдырауы фазасы кезінде кредиттеудің өсуінің қарқындарын реттеуге көмектесе алады [15].

Құрылымдық элементтер

Міндетті резервтеу құралы ақша-кредит саясатының режиміне, экономикалық ахуалға, сол сияқты қаржы нарығының даму деңгейіне байланысты түрлі мақсаттарға қызмет етеді. Құралды пайдалану мақсатына қарай міндетті резервтер тетігінің құрылымдық элементтері дайындалады: резервтелетін міндеттемелердің құрамы, нормативтерді жіктеу, резервтерді сақтау нысандары, резервтер бойынша сыйақы есептеу және т.б.

Төменде жекелеген елдердің тәжірибесін ескере отырып Қазақстанда ең төменгі резервтік талаптардың негізгі элементтерінің сипаттамасы келтірілген.

1. Міндетті резервтеу субъектілері

Жалпы тәсіл барлық қаржы мекемелерінің (ақша жасау қабілеті бар) резервтеу жүйесіне қатысуын көздейді. Ықтимал қатыспаулар банктердің мөлшерлеріне, банктің типіне және жүзеге асыратын банк қызметіне байланысты болуы мүмкін. Оған қоса, кейбір жағдайларда, шағын банктер үшін есептілік ісін азайту үшін талаптардан шегерілетін абсолюттік сома белгіленеді (мысалы, ЕОБ-да бір жолғы шегерім қолданылады–100 000 еуро) [3].

Қазақстанда барлық коммерциялық банктер міндетті резервтеу жүйесіне қатысады. Бұл ретте 2009 жылы қарашадағы кезеңде қайта құрылымдау процесінен өтіп жатқан банктер үшін нөлдік нормативтерді белгілеу түрінде ерекшелік енгізілді.

2. Резервтік база

Қысқа мерзімді міндеттемелерге (бастапқы өтеу мерзімі кем деген 2 жыл) резервтік талаптарды қолдану кең тараған практика болып табылады. Резервтік базаны қалыптастыру кезінде қандай да болмасын міндеттемелерді алып тастау немесе қосу банктердің міндеттемелерінің құрылымында өзгерістерге әкелуі мүмкін. Банктер резервтелетін міндеттемелердің үлесін азайта отырып талаптарды орындаудан бас тартуы мүмкін. Орталық банк резервтік базаны тарылту немесе кеңейту туралы шешім қабылдай отырып қандай да болмасын міндеттемелерді алып тастау немесе қосу кезінде барлық тәуекелдерді бағалауы тиіс.

Кейбір орталық банктер резервтелетін міндеттемелерден репо мәмілелерін алып тастайды. ЕОБ, мысалы, қарсы агентке қармастан репо мәмілелері үшін нөлдік нормативтерді қолданады, ал Англия Банкі тек басқа банктермен репо мәмілелерін ғана алып тастайды (оларды банкаралық кредиттеуге теңестіру. АҚШ-та резервтік талаптар ағымдағы шоттарға ғана әсер етеді, репо бойынша міндеттемелер қосылмайды. Іс жүзінде барлық елдерде орталық банк алдындағы міндеттемелер резервтелетіндер қатарынан шығарылады.

Швейцарияда және Ұлыбританияда шетел валютасында деноминирленген міндеттемелер резервтелмейтін ретінде жіктеледі. Оған қоса, Ұлыбританияда кейбір өтеу мерзімі ұзақ міндеттемелер сол сияқты резервтелмейтін ретінде жіктеледі. [3,16].

Қазіргі кезде Қазақстанда резервтік базаға ақша массасы (аударылатын және басқа депозиттер) есебіне кіретін міндеттемелер, сол сияқты айналысқа шығарылған бағалы қағаздар бойынша міндеттемелер, мемлекеттік органдардан және халықаралық ұйымдардан алынған қарыздар, туынды қаржы құралдары (ұлттық сол сияқты шетел валютасындағы) кіреді. Резидент банктермен операциялар, Ұлттық Банк алдындағы міндеттемелер алып тасталған.

Резервтік базаны өзгерту экономикалық ахуалдың өзгеруі аясында болды. 2006 жылы резервтік базаны есептеуге сыртқы қарыз алуды шектеу мақсатында бейрезиденттер алдындағы міндеттемелер енгізілді.

2007 жылы резервтік талаптар бойынша қағидаларды өзгерту шеңберінде резервтеу базасынан мерзімі 5 жылға дейінгі және одан артық реттелген облигациялар, мерзімсіз облигациялар алып тасталды [17,19].

3. Резервтерді есептеу және ұстап тұру кезеңдері

Есептеу кезеңі мен резервтерді ұстап тұру кезеңдері бірдей болу дәрежесіне қарай негізінен, кешендейтін және жартылай кешендейтін резервтерді бөледі:

1) кешендейтін резервтер – ұстап тұру кезеңі есептік кезең аяқталғаннан кейін басталады;

2) жартылай кешендейтін резервтер – ұстап тұру кезеңі есептік кезеңнің ортасынан басталады.

Орталық банктердің практикасы жағдайлардың 80%-да кешендейтін резервтер пайдаланылатынын көрсетті. Бұл жағдайда талап етілетін резервтерге сұраныс ұстап тұру кезеңі басталғанға дейін мәлім болады, ол орталық банк үшін ашық нарықта операция

жүргізу қажеттілігін бағалауға және депозиттік институттар үшін өтімділікті басқару сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Барынша жиі пайдаланылатын кезеңдер – 14 және 28 күн. Өтімділікті болжау жағынан 4 аптадан 5 аптаға дейінгі кезең қолайлы деп саналады. Бір айдан асатын кезең жиі кездеспейді (Еурожүйеде – 4 аптадан 7 аптаға дейін, Аргентинада – 3 ай).

ЕОБ және Англия Банкі ақша-кредит саясаты жөніндегі комитеттің отырыстары арасындағы кезеңге сәйкес келетін ұстап тұру кезеңдерін белгілейді. Ашық нарықтың операцияларын жүргізу күні жабу күндері резервтік талаптарды ұстап тұрудың келесі кезеңіне ауыспайтындай етіп белгіленеді. Егер бұл кезеңдер сәйкес келмесе, тек бір-бірімен тиіссе, онда ашылған, бірақ жабылмаған операциялар бойынша мөлшерлеме жаңадан белгіленген негізгі мөлшерлемеге қайшы келеді немесе банктердің өтімділікті басқару процесі болашақ мөлшерлеме бойынша күтулерге байланысты айла-шарғыға түседі.

ЕОБ-та резервтерді ұстап тұру кезеңінің басы ЕОБ Басқару кеңесінің отырысынан кейін қайта қаржыландырудың негізгі операцияларын жүргізу күнімен сәйкес келеді. Ұстап тұру кезеңі қайта қаржыландырудың негізгі операцияларын жүргізуге дейін бір күн бұрын аяқталады. Отырыстар арасындағы аралықтар 4 аптадан 7 аптаға дейін өзгеруіне байланысты ұстап тұру кезеңінің ұзақтығы 28 күннен 49 күнге дейінгі аралықта болады. Банктер резервтерін барынша тиімді басқару үшін жыл басталғанға дейін кемінде үш ай бұрын есепті кезеңдердің кестесі жарияланады (күнтізбелік күнге арналған қайта қаржыландыру бойынша негізгі операциялардың алдын ала кестесімен қоса) [3].

Ресей Банкі 2015 жылы міндетті резервтердің тетігіне өзгерістер енгізді. Міндетті резервтерді орташа алу кезеңдерін Ресей Банкінің өтімділікті-аукциондарды 1 апта мерзімге реттеу бойынша негізгі операцияларды жүргізу кестесімен үйлестіру жүргізілді. Бұл ретте орташа алудың кезеңі 28 күннен 35 күнге дейінгі аралықта болуы мүмкін және 2015 жылдан бастап ақша-кредит саясаты жөніндегі отырыстардың кестесіне байланысты болды. Ресей Банкінің Директорлар кеңесі күнтізбелік күнге орташа алу кезеңінің кестесін белгілейді және ол Ресей Банкінің сайтында да жарияланады [7].

Қазақстанда 2015 жылы резервтерді қалыптастыру мен ұстап тұру кезеңі 14 күннен 28 күнге дейін ұлғайтылды. Ең төменгі резервтік талаптарды айқындау және резервтік активтерді қалыптастыру кезеңі 28 күнтізбелік күнді құрайды және бірінен кейін бірі тұрады. Бұдан бұрын міндетті резервтеудің қазақстандық жүйесінде резервтік талаптарды айқындау мен резервтік активтерді қалыптастырудың кезеңі арасында 2 күнтізбелік күнді құрайтын жартылай кешеулетін резервтер – жартылай лаг қолданылды. Жоғарыда аталған өзгерістер өтімділікті басқару сапасын жақсарту, әкімшілік жүктемені төмендету мақсатында енгізілді. Бұл жүйе кезінде қажетті резервтерге сұранысқа қатысты ақпарат алдын ала мәлім болады, ол орталық банк үшін ашық нарықта операцияларды жүргізу қажеттілігін бағалауға мүмкіндік береді.

4. Резервтік талаптарды орташа алу

Банктердің әр күннің соңында резервтердің қажетті деңгейін ұстап тұру қажеттілігі жоқ. Орташа алу тетігі банктердің корреспонденттік шоттардағы қаражатының қалдығы талап етілетін резервтер мәнінің айналысында еркін құбылады, ал шоттағы резервтердің орташа сомасы есепті кезеңдегі талап етілетін резервтердің сомасына тең келетіндей болуы тиіс. Резервтік талаптарды орташа алу қысқа мерзімді пайыздық мөлшерлемелердің күн сайынғы құбылмалығын мына:

орташа алумен берілген икемділік шектері банктердің операциялық өтімділікке қажеттілігінен асады;

банктерде кез келген тапшылық пен артық шығуды өтеу үшін банкаралық нарықтың немесе орталық банктің ресурстарына қолжетімділігі бар деген талаптармен төмендетуге ықпал етеді.

Егер орталық банктің ресурстарына қолжетімділіктің осындай талабы орындалса, онда орташа алу жүйесі, әдеттегідей, артық резервтерге банк жүйесінің сұранысын орташа

алғанда нөлге дейін азайтады (банктер күтілмеген шығыстарға ұстап тұратын), ол нақты айтқанда экономикаға өтімділіктің әсерін білдіреді.

Кейбір орталық банктер ішінара орташа алуды пайдаланады. Мәселен, егер норматив 10% тең болса және орталық банк 5%-дық ең төменгі күн сайынғы деңгейді белгілесе, қалған 5% орташа алынған негізде орындалуы мүмкін. Алайда төмен нормативтер жағдайында ішінара орташа алу мақсатқа сай келмейді [3].

Ресей Банкінде резервтік талаптар тетігінде ішінара орташа алу көзделген, орташа алудың коэффициенті 0,8: банктер міндетті резервтердің жалпы көлемінен 20% күн сайын орталық банктегі арнайы шотта, ал 80% – корреспонденттік шотта ұстап тұруға міндетті және оларды орташа алуы мүмкін. Украинаның Ұлттық Банкі банктер әр операциялық күннің басында міндетті резервтердің сомасынан кемінде 40%-ын орталық банкте ұстап тұруын талап етеді [7].

Қазақстанда толық орташа алудың қағидаты қолданылады және резервтер жиналатын қандай да бір арнайы шоттар жоқ. Ең төменгі резервтік талаптар Ұлттық Банктегі корреспонденттік шоттарда және банктердің қолма-қол ақшасының кассасында орташа алынған негізде қаражатты жинақтау арқылы орындалады.

5. Резервтік міндеттемелерге арналған нормативтер

Нормативтерді дифференциалдау арқылы қол жеткізілетін, белгілі міндеттемелердің өсуін ынталандыру немесе ынталандырмау қажет етілетін жағдайларды қоспағанда, барлық міндеттемелер бойынша әдетте бірыңғай нормативті пайдалану ұсынылады. Орталық банктердің 40%-ға жуығы міндеттемелердің түрлеріне қарай нормативтерді дифференциалдауды пайдаланады [3].

Нормативтерді дифференциалдаудың мына өлшемшарттары бар:

1) депозит пен міндеттеменің өтімділік деңгейі.

Жоғары өтімді міндеттемелер бойынша нормативтер жоғары (Жапония, Корея, АҚШ).

2) резервтелетін міндеттемелердің көлемі.

Нормативтер міндеттемелердің көлемі өсуіне қарай ұлғаяды (Жапония, АҚШ).

3) міндеттемелерді өтеу мерзімі.

Өтеу мерзімі барынша қысқа болатын міндеттемелерде резервтеудің барынша жоғары нормативі болады (ЕО, Чехия, Венгрия, Исландия, Польша және Словакия – бұл елдерде 2 жылға дейінгі өтеу мерзімі бар міндеттемелер бойынша ғана талаптар бар).

4) міндеттемелер валютасы.

Бірқатар орталық банктер экономика долларлануының және шетел капиталының ағымын ынталандырмаудың алдын алу мақсатында шетел валютасындағы міндеттемелерге барынша жоғары нормативтерді белгілейді (әдетте қысқа мерзімді кезеңде). Бұл жағдайда барынша жоғарғы норматив нақты алғанда шетел валютасын пайдалануға арналған маржалық салық болып табылады. Осындай норматив қысқа мерзімді айла-шарғыларды болдырмау үшін тиімді болуы белгісіз, бірақ ұзақ мерзімді сипаттағы айла-шарғы қысымына белгілі бір әсері болуы мүмкін.

Алайда, шетел валютасындағы міндеттемелер бойынша норматив ұлттық валютадағы міндеттемелерге қарағанда төмен болып келетін жағдайлар да кездеседі. Мұндай саясат экспорттаушы кәсіпорындар үшін шетел валютасында кредиттер беруге көмек көрсету мақсатында шетел валютасында депозиттер тарту бойынша банктер үшін талаптарды жеңілдетуге бағытталған.

5) депозиторлар типі

Резервтеуге қойылатын талаптар депозитордың түріне (мысалы: жеке тұлғалар, резиденттер немесе басқа да депозитарлық институттар) қарай ерекшеленуі мүмкін. Жапония мен Кореяда бейрезиденттердің шетел валютасындағы депозиттері бойынша барынша төменгі талаптар белгіленеді. Ресей мен Беларусьта жеке және заңды тұлғалардың міндеттемелері бойынша нормативтердің дифференциациясы қолданылады [3,16,7].

6) банктің типі

Тарихи тұрғыдан кейбір орталық банктер банктердің түрлеріне қарай түрлі нормативтерді белгіледі. Барынша төмен нормативтер экономиканы дамыту мақсатында құрылған мемлекеттік банктер үшін белгіленді. Жапонияда ауыл шаруашылығы кооперативтерімен жұмыс істейтін банктер үшін төмен талаптар белгіленген. Алайда, жалпы алғанда, барлық банктер бәсекелес ортаны қолдау және басқаруды жеңілдету тұрғысынан бірдей нормативтерді орындады [3, 16].

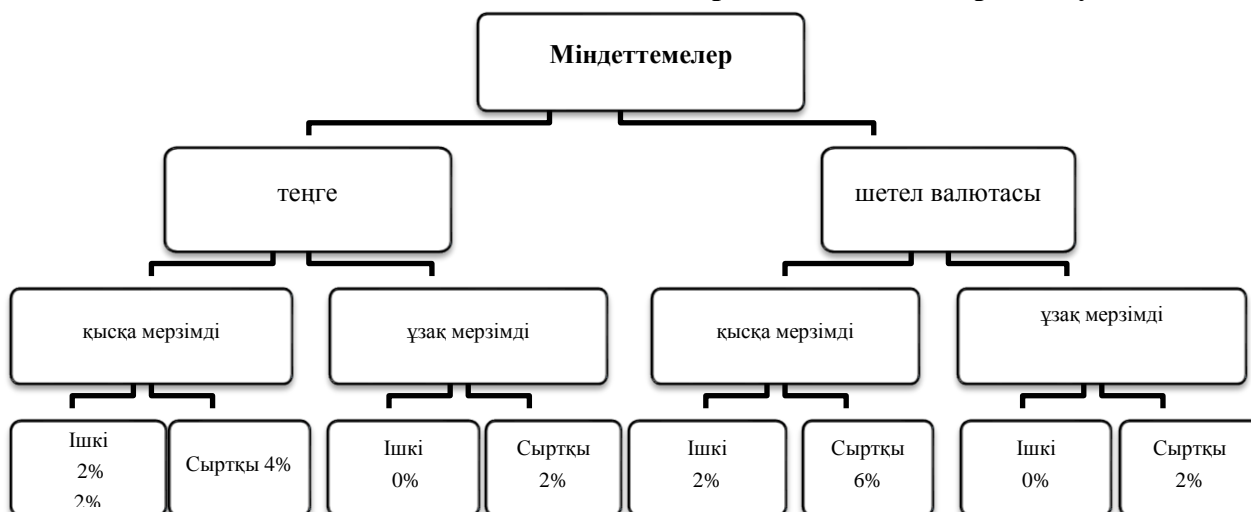
Кейбір елдер нормативтер бойынша ең төменгі шектеулерді белгілей алады. Мысалы, Ресей заңнамасында норматив 20%-дан көп болуы мүмкін және бір уақытта 5 пайыздық тармақтан аса алмайды [7].

2006 жылға дейін Қазақстанда ЕТРТ бойынша бірыңғай норматив қолданылды. 2006 жылы міндеттемелердің құрылымы банктердің ішкі және өзге де міндеттемелеріне бөлінді. Банктердің ішкі міндеттемелері резиденттер алдындағы міндеттемелер сомасы, өзге міндеттемелер бейрезиденттер алдындағы міндеттемелер сомасы ретінде және резиденттік белгісіне байланысты емес борыштық бағалы қағаздар бойынша айқындалды. Өзге міндеттемелер бойынша нормативтер ішкі міндеттемелерге қарағанда жоғары мөлшерде белгіленді. 2012 жылы резервтелетін міндеттемелер ішкі және сыртқы, сондай-ақ қысқа мерзімді (1 жылға дейін) және ұзақ мерзімді болып бөлінді. Міндеттемелердің әрбір түрі бойынша жеке нормативтер белгіленді. Банктердің ішкі ұзақ мерзімді қорландыруын ынталандыру мақсатында осы міндеттемелердің нормативтері нөлдік деңгейде белгіленді. Жоғары нормативтер сыртқы қысқа мерзімді міндеттемелер үшін белгіленді [17,19].

2015 жылы Ұлттық Банк қаржы секторындағы жоғары долларландыру проблемасын назарға ала отырып, резиденттік және жеделділік қағидатын сақтай отырып, теңгедегі және шетел валютасындағы міндеттемелерді бөлуді енгізу жолымен банктер үшін резервтік міндеттемелердің барынша жан-жақты құрылымын енгізді (1-сурет) [19].

1-сурет

Жеделділік, валюта, резиденттік пен нормативтер қағидаты бойынша банктердің міндеттемелерін бөлу

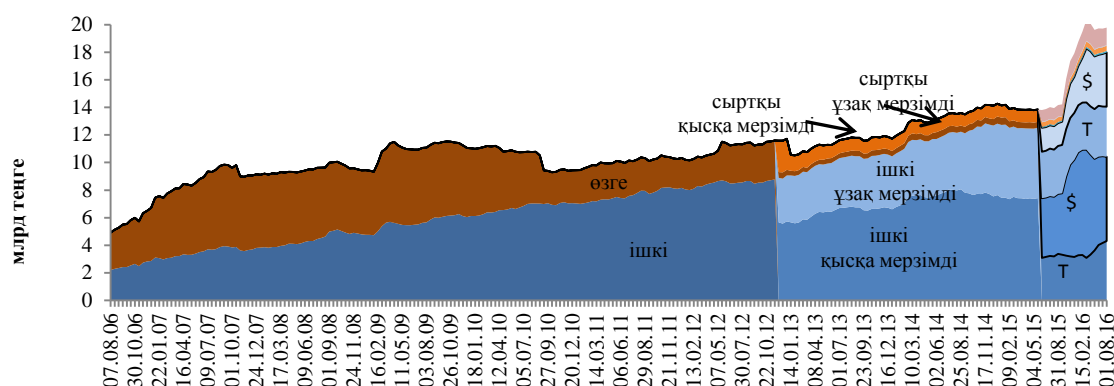

Осылайша, 2015 жылғы наурызда белгіленген нормативтер теңгедегі банктердің ұзақ мерзімді міндеттемелерін ынталандыруға, сыртқы қарыз алудың тартымдылығын төмендетуге, долларландыру деңгейін төмендетуге бағытталды. Алайда, соңғысы, банктер міндеттемелерінің құрылымындағы қысқа мерзімді ішкі қорландыру (2-сурет) және теңгедегі, сол сияқты шетел валютасындағы міндеттемелер сияқты бірдей нормативтер үлесінің көптігіне қарай долларландыруға байланысты ахуалға өте күшті әсер ете алмады. Сонымен қоса, Грузия, Армения, Перу және басқалары сияқты жоғары долларландырылған елдердің тәжірибесі шетел валютасындағы міндеттемелер үшін барынша жоғары нормативтер (18-ден 60%-ға дейін және одан жоғары) белгіленгенін көрсетті. Оның үстіне,

сыртқы міндеттемелердің үлесі соңғы жылдары елеулі түрде төмендеді, осыған байланысты резиденттік қағидаты бойынша нормативтердің дифференциациясына байланысты өзекті болып саналмайды.

2-сурет

ЕТРТ есептеуге арналған банктер міндеттемелерінің құрылымы

Дереккөз: Ұлттық Банк

6. Резервтік активтердің құрамы

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, резервтік активтер орталық банктегі шотты (депозиттерден бөлек), сондай-ақ банктің кассасындағы белгілі бір шектерге дейінгі қолма-қол ақшаны қамтиды, бірақ бағалы қағаздарды қамтымайды. Резервтік активтердің құрамына кассадағы қолма-қол ақша толығымен, сол сияқты оның белгілі бір үлесі қамтылуы мүмкін [3].

Кассадағы қолма-қол ақша нысанындағы резервтік талаптарды орындау пайдасына екі айғақ бар. Біріншіден, қолма-қол ақша орталық банктегі коммерциялық банктердің шоттары сияқты орталық банктің міндеттемесі болып табылады. Екіншіден, кассадағы қолма-қол ақша әдетте қалаларға қарағанда, қолма-қол ақшаның көп болуы қажеттілігіне қарай ауылдық жерлердегі банктерді қолдау мақсатында резервтік активтерді қосуға рұқсат беріледі.

Бұл ретте, қарсы аргументтердің бірқатары бар:

- қолма-қол ақша кассасы күнделікті қызмет үшін қажетті «негізгі қаражаттың» бөлігі болып табылады, сондықтан олар резервтік активтердің құрамына қосылмауы тиіс;

- банктердің кассасындағы қолма-қол ақша мен банктердің корреспонденттік шоттары орталық банктің міндеттемесі болып табылатындығына қарамастан, жеңіл бақыланатын банктік шоттарға қарағанда, қолма-қол кассаның көп бөлігі банкте нақты болмайды;

- кассадағы қолма-қол ақшаны есепке алу проблемасы бар. Үлкен филиалдық желісі бар көптеген коммерциялық банктер күн сайын қанша қолма-қол ақша ұстайтындығын нақты біле алмайды. Кейбір орталық банктер аталған проблеманы лағы бар кассаны қосу арқылы шешеді: өткен кезеңдегі қолма-қол ақша ағымдағы кезеңдегі резервтік талаптарды орындауда есепке алынады;

- көптеген орталық банктердің мазасыздануы банктердің кассаларындағы қолма-қол ақша көлемін тексеру мүмкіндігінің жоқтығынан немесе күрделілігін білдіреді, бұл банктердің резервтік активтер бойынша жалған мәліметтерді жазасыз беруіне алып келеді [3].

Швейцарияның Ұлттық банкі және АҚШ ФРЖ резервтік талаптарды орындау кезінде қолма-қол кассаны пайдалануға мүмкіндік беретін орталық банктерге жатады.

АҚШ-та 1917 - 1959 жылдар аралығында резервтік активтер федералдық резервтік банктердегі шоттарды ғана қосуға рұқсат берілді. Алайда, 60-шы жылдардың басынан бастап елдегі банктерді толық қамту мақсатында банктерге барлық касса қалдығын резервтер құрамына қосуға рұқсат берілді. Бұл көп мөлшердегі қолма-қол ақша сомасын ұстайтын ұсақ

әрі ірі емес банктерге ФРЖ-да тұрақты мүшелікке ие болуға мүмкіндік берді (бұрын міндетті резервтеу жүйесінен шығуға жол бермеу мақсатында ФРЖ-дан орта және ұсақ банктердің шығу үрдісі бақыланды) [20]. Жалпы алғанда, резервтік активтерге қолма-қол ақшаны қосу мүмкіндігі Швейцария мен АҚШ-тың орталық банктері акционерлерінің қатарында осы банктердің өздері де тұратын акционерлік қоғамдар болып табылу фактісіне негізделуі мүмкін.

Ресей Банкі аталған міндеттемелер бойынша міндетті резервтердің 25%-ға дейінгі мөлшерде банк кассасындағы қаражаттың сомасына рубльмен міндеттемелер бойынша міндетті резервтердің мөлшерін азайтуға мүмкіндік береді. Украинаның Ұлттық банкі 2016 жылғы 10 қаңтардан бастап банктердің резервтеріне қойылатын талаптарды күшейтіп, одан кассадағы қолма-қол ақшаны алып тастады. Осыған дейін банктерге міндетті резервтерді орындау үшін кассадағы қолма-қол ақшаның қалдығын (талаптардың 75%-ы) ескеруге рұқсат етілген болатын. Аталған шара банктердің корреспонденттік шоттарындағы өтімділікті ұлғайтумен және банктердің орталық банктің депозиттік сертификаттарына салынған қаражат көлемінің өсуімен байланысты болды [7].

Қырғызстанның Ұлттық банкі 2016 жылдың басынан бастап Міндетті резервтік талаптар ережесіне өзгерістер енгізді. Резервтік активтерге кіргізілетін банкоматтардағы ұлттық валютамен қолма-қол қаражаттың мөлшері Басқарманың шешімімен белгіленеді және ақша-кредит саясаты мақсатында өзгеруі мүмкін. Банк банкоматтардағы ұлттық валютамен қолма-қол қалдықтар бойынша дәйексіз ақпарат ұсынған жағдайда оған 1 жыл ішінде резервтік активтерден қолма-қол қассаны алып тастау түрінде айыппұл санкциялары қолданылады. 2016 жылғы 8 ақпаннан бастап Қырғызстанның Ұлттық банкі резервтік талаптарды орындау кезінде банкоматтардағы қолма-қол ақшаның үлесін коммерциялық банктердің банкоматтарындағы қолма-қол қалдықтардың жалпы сомасынан 30%-дық деңгейде белгіледі [7].

Мемлекеттік бағалы қағаздарға қатысты алсақ, ақша-кредиттік саясат мақсатында оларды резервтік активтерден алып тастау ұсынылады, себебі мұндай активтерді енгізу өтімділікті басқаруда қиыншылық туғызуы және кірістілік қисығын бұрмалауға әкелуі мүмкін.

Бастапқыда Қазақстанда резервтік талаптарды орындау банк қаражатын резервтік активтерге орналастыру, сондай-ақ қаражатты арнайы шоттарда депонирлеу арқылы екі тәсілмен жүргізілді. Екінші тәсіл қандай да бір белгіленген нормативтерді орындау кезінде бұзушылықтарға жол берген банктер үшін қолданылған, кейіннен жеке тұлғалардың салымдарына кепілдік беру жүйесінің қатысушылары болып табылмайтын банктер үшін қолданылды. Кейіннен екінші тәсіл 2006 жылы алып тасталған болатын.

Резервтік активтерге банктердің теңгемен корреспонденттік шоттарындағы қаржысы, сондай-ақ алтын енгізілген (резервтік активтерден белгілі бір үлесте – 1996 жылдан 2005 жылдар аралығында). 2002 жылдан 2005 жылдар аралығында резервтік активтердің құрамына сонымен қатар, овернайт кредиттері кірді. 2006 жылдан 2012 жылдар аралығында резервтік активтердің құрамында кассадағы теңгемен қолма-қол ақша және теңгемен және еркін айырбасталатын валютамен корреспонденттік шоттар қалды. Еркін айырбасталатын валютамен активтер 2012 жылы алып тасталды.

2015 жылы резервтік активтердің құрылымына енгізілген өзгертулер аясында қолма-қол ақшаның үлесі кейіннен осы үлесті 2016 жылдан бастап 50%-ға дейін төмендетумен ең аз резервтік талаптардың орташа мөлшерінің 70%-дық деңгейінде белгіленді. Алайда, 2016 жылы аталған норма банктер өтімділігінің нашарлау жағдайына байланысты алып тасталды [19].

7. Резервтік активтер валютасы

Шет елдік валютамен банктік міндеттемелердің айтарлықтай үлесі кезінде активтерді резервтеу валютасы бойынша мәселе туындайды. Көп жағдайда, мәселен, Түркия сияқты бірқатар елдерді есептемегенде, резервтік активтер ұлттық валютамен активтер түрінде орындалады. Бұл ұлттық валютамен өтімділікке тиімді әсер етуге және оған сұранысты

қалыптастыруға мүмкіндік береді [3]. Түркияда түрік лирімен резервтік талаптар ұлттық валютамен активтер есебінен орындалуы тиіс, шетелдік валютамен міндеттемелер бойынша АҚШ долларымен (немесе еуромен) активтердің есебінен орындалуы тиіс.

Қазақстанда қазіргі уақытта резервтік талаптар ұлттық валютаның есебінен орындалады. Алайда, жоғарыда аталып өткендей, резервтік талаптар сондай-ақ, 2012 жылға дейін шетелдік валютамен активтер есебінен орындалды. Мұндай резервтік талаптар ақша мультипликациясы процесін басқару, ақша-кредит саясатының трансмиссиялық тетігін нығайту мақсатында алып тасталған болатын.

8. Резервтер бойынша төлемдер

Орталық банктердің басым бөлігі ең аз резервтік талаптар бойынша сыйақы төлемейді (ХВҚ-ның зерттеулерінің деректері бойынша 121 орталық банктің 86-ы немесе 71,1%) [3].

Резервтік талаптардың сыйақысының пайдалылығы орталық банктің резервтік талаптарды пайдалану мақсатымен тікелей байланысты:

- егер депозиттер мен кредиттер бойынша мөлшерлемелер арасында спрэдті кеңейту немесе «арзан» тәсілмен өтімділікті алып қою мақсаты қойылса, онда резервтік талаптарға толық көлемде сыйақы төленбейді;

- егер өтімділікті басқаруды орташа мәнге келтіру арқылы қолдау мақсаты қойылса, онда сыйақыға басымдылық беріледі, себебі сыйақысыз резервтік талаптар қаржылық делдалдыққа бұрмалаушы салық болып табылады.

Бұл ретте, банкаралық нарықты ынталандыру мақсатында, әдетте, сыйақы орталық банктегі резервтердің міндетті бөлігіне және нарықтық овернайт мөлшерлемесінен төмен мөлшерлеме бойынша ғана есептелетінін атап өту қажет. Резервтердің артық бөлігіне әдетте, сыйақы есептелмейді немесе неғұрлым төмен мөлшерлеме бойынша есептеледі [3].

Қазақстанда қазіргі уақытта резервтер бойынша сыйақы жүзеге асырылмайды. Бұл ретте, мұндай тәжірибе 90-шы жылдардың соңында кездескен, онда теңгемен және ЕАВ-мен резервтік талаптардан асатын корреспонденттік шоттар бойынша қайта қаржыландыру мен LIBID мөлшерлемесінің мөлшеріне байланысты пайыздар төленген.

Осылайша, міндетті резервтік талаптар алдын ала болжанбаған оқиға жағдайында өтімділік буферінің функциясын атқаратын құралдан пайдалану мақсаты әртүрлі елдерде экономикалық жағдайлар мен ерекшеліктерге байланысты ауытқып тұратын құралға дейін тарихи дамыды. Ақша ұсынысын пруденциялық реттеу және бақылау мақсатында резервтік талаптар тетігі неғұрлым тиімді қадағалау және реттеуіш құралдарының (капиталдың жеткіліктігі, өтімділігі және т.б.) пайда болуы және инфляция мен ақша массасының арасындағы байланыстың әлсіреуі себебінен қолдану белсенділігі төмендеген. Қазіргі уақытта экономистер резервтік талаптардың негізгі мақсаты - қысқамерзімді пайыздық мөлшерлемелерді тұрақтандыру туралы бір ымыраға келген. Одан басқа, резервтік талаптарды белгілеу саясатын орталық банктер елдегі ахуалға байланысты дәстүрлі ақша-кредит саясатын ауыстырушы немесе толықтырушы ретінде қолданыла алады.

Қазақстандағы міндетті резервтік талаптардың қолданыстағы механизмі сыртқы қарыз алуларды, экономиканың долларлану деңгейін шектеуге, ұзақмерзімді қорландыруды ынталандыруға бағытталған. Алайда, халықаралық қор нарықтарына қолжетімділіктің қиындауына, шет елдік валютамен міндеттемелер бойынша төмен нормативтерге байланысты банктерді қорландыру құрылымындағы сыртқы міндеттемелер үлесінің төмендеуіне байланысты Қазақстандағы ең төмен талаптар механизмін өзгерту орындылығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Одан басқа, инфляциялық таргеттеу режиміне көшуге байланысты ақша-кредит саясатында пайдалану мақсатын нақтылау қажеттілігі туындады. Бұл, өз кезегінде, резервтік талаптар механизміне өзгерістер енгізуді және оларды ақша-кредит саясатының басқа құралдарымен үйлестіруді талап етуі мүмкін.

Әдебиеттер тізімі:

1. The Effectiveness of Monetary Policy in Small Open Economies: An Empirical Investigation, IMF Working Paper, September 2016;
2. Federico, P., C. A. Vegh, and G. Vuletin. Reserve Requirement Policy over the Business Cycle. NBER Working Paper No. 20612, 2014;
3. IMF Working Paper 11/36. Central Bank Balances and Reserve Requirements. Simon Gray, February 2011;
4. Empirical Analysis of Macprudential Policies in Peru: The effects of Dynamics Provisioning and Conditional Reserve Requirements. June 06, 2016;
5. <https://www.cato.org/blog/reserve-requirements-basel-style-liquidity-coverage-ratio>.
6. CCBS Handbook No. 32. Understanding the central bank balance sheet. Garreth Rule, Bank of England, 2015;
7. Орталық банктердің веб-сайттары;
8. BIS Papers №54. Effects of reserve requirements in an inflation targeting regime: the case of Colombia;
9. The use of reserve requirements in an optimal monetary policy framework. Hernando Vargas, Pamela Cardozo. Banco de la República, July 2012;
10. Reserve Requirements for Price and Financial Stability: When Are They Effective? Christian Glocker and Pascal Towbin, Banque de France, International Journal of Central Banking, March 2012, p.65-113;
11. The Bank of England's Sterling Monetary Framework Updated June 2015, p.10;
12. Англия Банкінің анықтамалықтары;
13. The implementation of monetary policy in the euro area. Official Journal of the European Union. 14.12.2011;
14. Reserve Requirements, Liquidity Risk and Credit Growth, July 2014, Working Paper No: 14/24, Central Bank of the Republic of Turkey;
15. The use of reserve requirements as a policy instrument in Latin America. BIS Quarterly Review, March 2011;
16. Yueh-Yun C.O'Brien, Reserve Requirements Systems in OECD Countries, Finance and Economics Discussion Series Divisions of Research & Statistics and Monetary Affairs, Federal Reserve Board, Washington, D.C., 2007;
17. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің экономикалық шолуы №4, 2014;
18. Г.К. Медетбаева Ең төменгі резервтік талаптар туралы;
19. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің экономикалық шолуы №3, 2015. Н.С.Мұқанов, А.С.Қалымбетов Ақша нарығының мөлшерлемесін реттеу мақсатында өтімділікті болжау;
20. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми интернет-ресурсы. «Нормативтік құқықтық база» бөлімдері;
21. Reserve Requirements: History, Current Practice, and Potential Reform.

Депозиттерді сақтандырудың әлемдік тәжірибесі

Қоғылов Б.Б. – «Қазақстанның депозиттерге кепілдік беру қоры» АҚ Төрағасы.

Тәуелсіздік алғалы бері Қазақстанның ұлттық банк жүйесі едәуір қарқынмен дамыды. Бұл тұрғыда Қазақстанда 1999 жылы енгізілген депозиттерге міндетті кепілдік беру жүйесі үлкен рөл атқарды. Осы енгізілген жүйе халықтың жинағына кепілдік беруге және оларды қайтаруға мүмкіндік тудырды. Осының арқасында халық жинағын «үй жағдайында» емес, банктерде жинай бастады.

Мақалада депозиттерге кепілдік берудің ұлттық жүйесінің ары қарай даму жолдарын анықтау және шетелдің ең озық тәжірибелерін ендіру мақсатында депозиттерді сақтандырудың шетелдік тәжірибесіне талдау жүргізілген.

Түйінді сөздер: депозиттерге кепілдік беру, жинақтарды сақтандыру, депозиттерге кепілдік беру қоры.

Қазақстандық депозиттерге кепілдік беру жүйесі туралы қысқаша анықтама

Экономикалық дағдарыстан кейін елдегі қаржылық тұрақтылықты сақтау мақсатында Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен Қазақстан Республикасында 1999 жылдың² қараша айында депозиттерге міндетті кепілдік беру жүйесі енгізілді. «Қазақстанның депозиттерге кепілдік беру қоры» АҚ (әрі қарай – Қор) депозиттерге міндетті кепілдік беру жүйесін іске асыратын ұйым. «Қазақстанның депозиттерге кепілдік беру қоры» АҚ құрылтайшысы және жалғыз акционері Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі (әрі қарай - ҚРҰБ) болып табылады.

Қор коммерциялық емес ұйым болып табылады және оның негізгі мақсаттары депозиттерге міндетті түрде кепілдік беру жүйесінің қатысушысы болып табылатын банктің мәжбүрлі түрде таратылған жағдайда аталған банкте жинағы бар депозиторлардың құқығы мен заңды мүдделерін қорғау, депозиторлардың жинағы бойынша оларға кепілдік берілген өтемді төлеу және қаржы жүйесінің тұрақтылығын сақтау болып табылады.

Ислам банктеріндегі талап еткенге дейінгі пайызсыз депозиттер мен инвестициялық депозиттерді қоспағанда, Қазақстан Республикасының екінші деңгейлі банктерінде (Қазақстан Республикасында әрекет ететін шетел банктерінің еншілес бөлімшелерін қоса алғанда) ағымдағы және карт-шоты бар жеке тұлғалар мен жеке кәсіпкерлер, барлық депозиттер кепілдендіру нысаны болып табылады.

Қор депозит бойынша қалған соманы оған есептелген сыйақы мөлшерінсіз (банктік салым бойынша капиталдық айналымдағы сыйақыны қоспағанда) кепілдік берілген депозиттер бойынша бірыңғай ұлттық валютада төлейді. Кепілдік мөлшері мынаны құрайды:

Ұлттық валютадағы депозиттер бойынша бір банктегі бір салымшыға 10 миллион теңге;

Шетел валютасындағы депозиттер бойынша бір банктегі бір салымшыға 5 миллион теңге (қатысушы-банктің мәжбүрлі түрде таратылуы туралы соттың шешімінің күшіне енген күнге сәйкес курстың баламасына сай).

Қатысушы-банкте әртүрлі және әр валютада бірнеше кепілдендірілген депозиттері, ағымдағы және карт-шоттары бар жеке тұлға депозиторға Қор бір банктегі бір салымшыға 10 миллион теңгеден аспайтын біртұтас кепілдік берілген өтем төлейді.

Қаржылық жүйе мен банктік сектордың тұрақтылығында депозиттерге кепілдік беру жүйесінің маңыздылығы

Депозиттерге кепілдік беру жүйесінің құрылуының алғашқы кездегі себебі мемлекеттің жекелеген банктерінің жойылып кеткен жағдайда немесе бүкіл елде қаржылық дағдарыс жағдайында да банктегі жинақтары бар салымшыларға жинақтары түгелімен сақталуына кепілдік беріп, қаржы секторында тұрақтылықты қамтамасыз ету ұмтылысы еді.

² Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің 1999 жылғы 15 қарашадағы №393 Қаулысы

Депозиттерге кепілдік беру жүйесін алғаш енгізгендердің қатарында Америка Құрама Штаттары бар. Ұлы тоқырау кезінде, дәлірек айтсақ, Ұлы тоқыраудың салдарын барынша азайту мақсатында 1934 жылы Конгресс депозиттерге кепілдік беретін Федералды корпорация құрды [1]. Бүкіл әлемнің мемлекеттерінің негізгі бөлігі өздерінің депозиттерге кепілдік беру жүйелерін тек 80-90 жж ішінде ғана енгізді. Депозиттерге кепілдік беру жүйесінің бар болуы Еуропа одағының жаңадан құрылған банктік нарығының 1944 жылдан бастап стандартына айналды. Депозиттерге кепілдік беру жүйесін енгізудің келесі легі 2000 жж болды. Алайда, мемлекеттердің депозиттерге кепілдік берудің ұлттық жүйесін енгізудің негізгі себебі қаржылық дағдарыстың басталуы және халықтың банк жүйесіне деген сенімінің әлсіреуі болғанын атап өту керек.

Депозиттерді сақтандыру жүйелерінің халықаралық қауымдастығының деректері бойынша (International Association of Deposit Insurers, ары қарай – IADI), 1974 жылы депозиттерге кепілдік беру жүйесін енгізген 12 елге қарағанда 125 мемлекет³ депозиттерге кепілдік беру жүйесін енгізген [2]. 34 мемлекет салымдарға кепілдік бер жүйесі даму немесе енгізу кезеңінде.

2014 жылдың қарашасында IADI мен Базельдік банктерді қадағалау комитетімен (BCBS) бірлесіп депозиттерге кепілдік беру жүйелерінің тиімділігі үшін қабылдаған Қағидаларға сәйкес бүкіл әлемдегі мемлекеттік саясаттың бағытымен байланысатын депозиттерге кепілдік беру ұйымдарының негізгі мақсаты өзінің құзырына сәйкес қаржылық тұрақтылықты сақтау және банктердің таратылған жағдайында коммерциялық банктердің салымшыларын кепілдік берілген өтем төлеу арқылы қорғау болып табылады. Мәселен, АҚШ-дағы кейбір мамандар депозиттерге кепілдік беру жүйесін енгізгеннен кейін банк активтері тұрақты түрде өсуін, салымшылардың банк қызметінен бас тартуы мен банктердің дефолтқа ұшырауы едәуір азайғанын атап өтті [3].

Әлем бойынша депозиттерге кепілдік беру механизмінің кең таралуына қарамастан, депозиттерге кепілдік беру қаржы жүйесінің тұрақтылығына зиян келтіреді деген пікірлер әлі де бар. Депозиттерге міндетті түрде кепілдік беру жүйесіне қарсы дәлелдің бірі қайтаруға және сақталуға кепілдік берілген салымдар салымшыларға да, қаржы институттарына да тәуекелділікке баруға ынталандырады. Мұндай кепілдік болмаған жағдайда тәуекелділікке бармайтын еді [4]. Осы себепті де халықаралық стандарттар салымшылар алдындағы банктің жауапкершілігін және салымшылардың абсолютті тәуекелдіктерін өтейтін 100-пайыздық кепілдік беруді қолдануға кеңес бермейді.

Осы талқылауды жалғастыра, осы жүйенің өзін-өзі реттеп отыратындай, яғни қатысушы-банктің өзі ұйымдастырып, өзінің құзырында болуы немесе мемлекет қаржысымен қаржыланатын, мемлекеттің құзырындағы жүйе болып қалуы жайлы да таласты ойлар бар. Бірінші жағдайда сарапшылардың ойы мынадай: банк нарығының жағдайын жақсы білетін қатысушы-банкке берсек, жүйе тиімді жұмыс істейді. Сонымен қатар, депозиттерге кепілдік беру жүйесін реттейтін кезде банктердің мүдделерінің қақтығысын атап өту керек [5]. Сонымен қатар, нарықтағы ірі қатысушының дефолтқа ұшыраған жағдайда, қосымша қорландыру мен мемлекеттің араласуын талап ететін жағдай туындайды.

Әрине, банк жинақтарына кепілдік беру жеке жүйесінің жемісті жұмыс атқарып жатқан мысалдары бар. Мысалға, Германия немесе Швейцария. Дегенмен халықаралық қаржы ұйымдарының ұсынысына сәйкес депозиттерге кепілдік беру мемлекеттік болғаны дұрыс. Дамыған елдердің көпшілігінде қаржы нарығы тұрақты әрі орнықты. Сәйкесінше, мұндай елдерде мемлекет тарапынан қаржыландырылатын депозиттерге кепілдік беру жүйелері жекелей жүйелерге қарағанда халықтың сеніміне ие. Сондықтан осындай жүйенің арқасында коммерциялық банктердің депозиттік базасы және олардың тұтас несиелік қоржыны тез қарқынмен өсетін болады. Бұл экономиканың дамуына ықпал етеді. Дәл осы себепті әлемдегі мемлекеттердің көпшілігінде жеке тұлғалардың депозиттеріне кепілдік беру мемлекеттік болып табылады.

³ IADI сайтындағы соңғы мәліметтер 10.06.2016 г.

Қазақстандық депозиттерге кепілдік беру жүйесіне келер болсақ, кепілдік берілген өтемді төлеуге арналған Қордың арнайы резерві қатысушы-банктердің жарнасы арқылы да, Қордың жалғыз акционері ҚРҰБ тарапынан қаржыландыру арқылы да жүзеге асады. Салымшыларға кепілдік берілген өтемді төлеуге арналған Қордың арнайы резерві жетпеген жағдайда, ҚР ҰБ жетпейтін соммадағы қаржыны қарызға беруге немесе Қордың жарғылық капиталын толтыруға құқығы бар. Жарғылық капиталдың бір бөлігі кепілдік берілген өтемді төлеуге жұмсалады.

Бұл ретте салымдарға кепілдігі бар жүйеге қатысушылардың тәуекелділік мәселесінің өсуін қатысушы-банктерден Қорға түскен жарналарын сараланған мөлшерлемелерін қолдану арқылы шешіледі. Депозиттерге кепілдік беру жүйесінің қатысушы болып табылатын банктердің «тәуекелдік профилі» Қордың үздіксіз бақылауында. Квалификациялық топтарға жатуына қарай Қорға өткізетін міндетті күнтізбелік жарнаның әр түрлі мөлшерлемесін қолданады. Яғни, «тәуекелділік профилі» жоғары болған сайын, өткізетін жарнаның мөлшерлемесі де жоғары болады. Жарналарды сараланған мөлшерлеменен қолдану тиімділігі халықаралық стандарттармен танылған. Сондай-ақ, қазіргі уақытта қатысушы-банктердің «тәуекелділік профилін» бағалаудың дамыған әрі сенімді жүйесі болмағандықтан, депозиттерге кепілдік беруді жүзеге асыратын ұйымдардың көбісі бұл жүйені әлі енгізбеген.

Қазақстандағы кепілдік берілген өтем мөлшері халықаралық стандарттарға сай келеді: толығымен кепілдендірілген шоттардың саны 99% құрайды, шоттардағы қалдық мөлшері жеке тұлғалардың депозиттік базасының үштен бірін құрайды. Осылайша, жеке тұлғалардың салымдарын мемлекет тарапынан кең кепілдік берілгеніне қарамастан, салымшылар да, депозиттерге міндетті кепілдік беру жүйесінің қатысушы-банктері де атқарып жатқан қызметіне қатысты қатерлермен басқару жүйесіне назар салуы тиіс.

Кепілдік берілген өтемнің төлемдерін іске асыру тәжірибесі

Тәуелсіздік алғаннан бастап Қазақстанда коммерциялық банктер пайда бола бастады, олардың саны 200 жетті. Алайда, бұл банктердің үлкен капиталы немесе тәуекелдерді басқаратын қандай да болмасын жүйесі болмады [6]. Қадағалаудың күшеюі біршама банктердің жойылуына алып келді. Сонымен қатар, депозиттерді қайтару үшін мемлекет тарапынан кепілдік болмағандықтан, көптеген салымшылар зардап шекті. Бұл өз кезегінде банк жүйесіне деген сенімінің жоғалуына алып келді. Бұл ретте депозиттерге кепілдік беру жүйесін құру «тығырықтан алып шығатын» шешім болды.

Қордың қызмет атқарып жатқан уақытынан бері үш банк мәжбүрлі түрде таратылды: 2002 жылы «Көмірбанк» АҚ, 2005 жылы «Наурыз Банк Қазақстан» АҚ және 2007 жылы «Валют-Транзит Банк» АҚ. Осы үш банк бойынша өтемдер салымшылардың немесе олардың мұрагерлерінің агент-банкке немесе Қорға кепілдік берілген өтемді алу үшін жүгінбеген жағдайларын қоспағанда толығымен жүзеге асты. Мысалы, 01.03.2017 жылғы мәліметке сәйкес, «Наурыз Банк Қазақстан» АҚ мен «Валют-Транзит Банк» АҚ салымшыларына 679,5 млн теңге мен 17863,3 млн теңге (сәйкесінше) мөлшерін құрады. Бұл Қордың салымшылар алдындағы міндеттемелерінің 88% и 97,3% мөлшерін (сәйкесінше) құрайды.

2016 жылдың желтоқсан айында ҚРҰБ «Казинвестбанк» АҚ барлық банктік және басқа да операцияларын жүргізу лицензиясынан айыру туралы шешім қабылдады. Аталған банктің активтері мен міндеттерін сатып алушы банкке бір реттік беру операциясын жүргізудің мүмкіндіктері мен мақсаттары қаралып жатқанын атап өту керек (Purchase&Assumption, немесе P&A операциясы).

P&A операциясын Қазақстанда жүргізудің мүмкіндігі 2008 жылы заңды түрде бекітілген. Бұл операцияның мақсаты ликвидациялық активтері және таратылатын банктің міндеттемелерінің барлығы немесе белгілі бір бөлігі, жеке тұлғалар алдындағы міндеттері басқа банкке беріледі. Тек осы операция біткеннен кейін банкті тарату «рәсімі» басталады. Аталған шара халықаралық тәжірибеде кеңінен пайдаланады. Себебі, салымшылар үшін банктің жойылу салдарын барынша азайтады. Былайша айтқанда, салымшының жойылатын

банктегі шоты келесі банкке өтіп, салымшының шотына бұрыңғыша, еш шектеусіз қызмет түрлері көрсетіледі. Бұдан бөлек, P&A операциясын жүргізу депозиттерге кепілдік беру ұйымдарының шығынын барынша азайтуға немесе толығымен жабуға мүмкіндік береді. Себебі, осы операцияны жүргізудің арқасында таратылатын банктің міндеттемелері басқа банктің құзырына өткеннен кейін өтемді төлеу қажеттілігі болмайды. IADI мәліметіне сәйкес, банктердің банкротқа ұшыраған жағдайында қаржылай реттегіштер осындай жағдайдың 37% таратылатын банктің активтері мен міндеттерін басқа банкке беруге шешім шығарған. Ал осындай жағдайдың тек 25% ғана салымшыларға өтемді депозиттерге кепілдік беру қорынан төлеуге шешім шығарған. АҚШ-та банктің жойылу шешімінің 11 %-на банктің активтері мен міндеттерін басқа банкке бір реттік беруге 46 % шешімі сәйкес келеді. Және шешімдердің 22% активтер мен міндеттемелерді беру үшін тұрақты банк құру шешімі құрайды.

Қазіргі кезде банк саласында, банктер арасында бірігу процесі үрдіске айналып келе жатыр. Халықаралық тәжірибеде мұндай бірігу әдетте бірігу немесе жұтылу үрдісі арқылы жүзеге асады (Merger&Acquisition). Қазақстан Республикасының «Акционерлік Қоғамдар туралы» заңында аталған ұғымдар бірігу⁴ мен біріктірілу⁵ деп берілген. Оның үстіне банктердің бірігу мүмкіндіктері заңмен қарастырылмаған. Банктердің бірігуі бір банктің екінші банктің акцияларын сатып алу немесе бір банктің екінші банкке біріктірілуі арқылы жүзеге асады. Аталған үрдістер коммерциялық банктердің банкроттыққа және жойылу үрдістерін алдын алып, қаржылық жағдайын нығайтуға мүмкіндік береді. Бұл депозиттерге кепілдік берудің ұлттық жүйесіне де, банктік секторға да өз септігін тигізеді.

Қор әр күндік негізде банк секторында болып жатқан өзгерістерді бақылап отырады. Нақты, жаңа ақпараттың болуы Қордың жүйеге қатысушы-банктердің «тәуекелділік-профилін» дұрыс жасауына маңызды болып табылады. Бұл ретте, ҚРҰБ қазіргі уақытта, қаржылық жағдайы нашарлауы мүмкін банктердің жағдайын қалпына келтіру үдерісі кезінде кепілдік берілген өтемді төлеуді жүзеге асыру үшін Қордың немесе арнайы қорлардың рөлін қарастыруда.

Депозиттерге кепілдік берушінің мандаты

IADI қабылдаған берілген құзыреттің аясының кеңдігі мен даму деңгейіне қарай депозиттерге кепілдік беру ұйымдарының ресми классификациясына байланысты бүкіл әлемде депозиттерге кепілдік беру ұйымдарының дамуының негізгі 4 кезеңі бар [7]:

1) **Жалпы касса жүйесі (paybox)** дамудың алғашқы кезеңі болып табылады және кепілдік беру жағдайы туындағанда кепілдік берілген өтемді төлеу және міндетті күнтізбелік жарнаны алуға сияқты шектелген құзырет берілген.

2) **Кеңейтілген құзыреті бар жалпы касса жүйесі (paybox plus или paybox with extended powers)** дамудың орта (аралық) кезеңі болып табылады. Жоғары аталған шектеулі мандаттан бөлек қатысушы-банктердің «тәуекелділігін» бағдарлау, уақытша әкімшілікке⁶, тарату комиссиясына⁷ және мәжбүрлі жойылатын банктің кредиторлар комитетіне⁸

⁴ Екі немесе бірнеше қоғамның өз қызметін тоқтатып, бірігу туралы шарттың негізінде және өткізу актілеріне сәйкес өзінің бүкіл мүлкін, құқықтарын және міндеттерін беру арқылы жаңа қоғамның пайда болуы қоғамдардың бірігуі деп танылады. (82 бап).

⁵ Біріктірілетін қоғамның біріктіру туралы шарттың негізінде және өткізу актісіне сәйкес бүкіл мүлкін, құқықтары мен міндеттерін басқа қоғамға бере отырып, өз қызметін тоқтатуы қоғамның басқа қоғамға біріктірілуі деп танылады. (83 бап).

⁶ Уақытша әкімшілік (уақытша әкімгер) – белгіленген құзыреті бар органның консервация уақытына немесе банктік операциялар жүргізу лицензиясын айыру уақытына дейін және құзыретті органның тарату комиссия тағайындағанға дейінгі басқарушы орган. Уақытша әкімшілікке банк басқару органының барлық құзыреті беріледі.

⁷ Тарату комиссиясы банкроттық негізді қоса есептегенде белгіленген құзыреті бар органның соттың банкті тарату туралы шешімінен кейін құрылады. Тарату комиссиясы банк жұмыстарын бітіруге шара қолданады және осы банктің кредиторларымен есептесуді қамтамасыз етеді.

⁸ Кредиторлар комитеті – банкроттық және сауықтыру кезеңдерінде кредиторлар жиналысында сайланатын кредиторлардың өкілдік органы. Кредиторлар комитеті банктердің мәжбүрлі немесе өз еркімен тарату кезеңінде кредиторлардың мүддесін қамтамасыз ету және шешім қабылдауға қатысу мақсатында құрылады.

қатысу, депозиттерге кепілдік беру ұйымдарына бекітілген бірдей міндеттер бойынша қатысушы-банктердің кепілдік берілген депозиттеріне байланысты реесторға (тізімге) сәйкестігін тексеру сынды қосымша мандаттары бар;

3) **Кепілдендіру жағдайы туындағанда өзінің операциялық және басқа да шығындарын барынша азайтатын депозиттерге кепілдік беру жүйесі (loss-minimizer)** кеңейтілген құзыреті бар жалпы касса жүйесімен салыстырғанда ілгері даму кезеңі болып табылады. Депозиттерге кепілдік беру ұйымдарының өздігінен немесе қаржылық реттегіш құзыретімен бірлесе өзінің шығыны барынша азайтылған және кепілдендірілген салымшыларға ыңғайлы мәселелі банктерді реттегіш механизмін таңдау құқығына ие. Кейбір жағдайда loss-minimizer сәйкес құзыреті бар қаржылық реттегішпен ынтымақтаса мәселелі банктердің реттеу үрдісіне тікелей қатысуға мүмкіндігі бар;

4) **Өзінің «тәуекелдіктерін» азайтатын депозиттерге кепілдік беру жүйесі (risk-minimizer)** құзыреті барынша ауқымды дамудың соңғы кезеңі болып табылады. Бұл жүйе мәселелі банкті мәжбүрлі түрде тарату немесе өздігінен реттегіш іс-әрекеттерін ұйымдастыруға, депозиттерге кепілдік беру ұйымының қорына барынша аз шығын келтіру қағидасы бойынша мәселелі банктердің реттегіш механизмін тәуелсіз таңдауға құқығына, кей жағдайда коммерциялық банктердің қызметін бақылау міндетіне ие бола алады.

Әлемдік тәжірибеде өзінің «тәуекелділігін» барынша азайтатын жоғары дамыған, комплексті депозиттерге кепілдік беру ұйымдарын атап өтуге болады. Мысалы, депозиттерге кепілдік беретін АҚШ Федералды корпорациясы (FDIC), Канада депозиттерге кепілдік беру корпорациясы (CDIC), Жапония депозиттерге кепілдік беру корпорациясы (DICJ), Кореялық депозиттерге кепілдік беру корпорациясы (KDIC), Малайзиялық депозиттерге кепілдік беру корпорациясы (PIDM) [8]. Аталған депозиттерге кепілдік беру ұйымдары қатысушы-банктерден күнтізбелік жарна мөлшерін алу мен мәселелі банктердің мәжбүрлі түрде тарату жағдайы мен кепілдендіру жағдайында салымшыларға кепілдік берілген өтемді төлеу міндеттерін қоса атқарып жүр.

Ресей Федерациясының «Салымдарды сақтандыру Агенттігі» (АСВ), CDIC және DICJ сияқты ұйымдар, сондай-ақ Түркияның депозиттерін және салымдарын сақтандыру Қоры (SDIF) мәселелі банктерді реттеуде және тарату кезінде өзінің шығынын барынша азайтатын (loss-minimizers) депозиттерге кепілдік беру ұйымдарының құзыреттілігі бар. Оның үстіне жоғарыда аталған депозиттерге кепілдік беру ұйымдары мәселелі банктерді реттеу үшін уәкілеттілігі бар. Жоғарыда аталған реттегіш уәкілеттілігіне қоса DICJ-дың қажеттілік туындағанда Жапонияның қаржылық бақылау Агенттігінің уәкілетті өкілдерімен келісілген жерлерде депозиттерге кепілдік беру жүйесінің қатысушы-банктерінің белгілі бір операцияларын тексеруге қосымша мандаты бар. Ал SDIF-тың мәселелі банктің ликвидациялық жиынынан өзінен шыққан шығындарын қайтарып ала алатын өкілеттілігі бар. Бұдан бөлек АСВ және CDIC өздерінің «тәуекелділігін» депозиттерге кепілдік беру жүйесінің қатысушы-банктерінің операцияларының «тәуекелділігінің» деңгейін бағалау және комплексті талдау арқылы бақылау жүргізуге өкілетті. DICJ қажет жағдайда қатысушы-банктерден кейбір операциясы және материалы жайлы белгілі бір есеп талап етуге өкілетті. Ал SDIF тәуекелділікті бағалауға негізделген өзінің міндетті күнтізбелік жарнаның сараланған мөлшерлеме жүйесін әкімшіліктендіру шеңберінде қатысушы-банктердің тәуекелділігіне қашықтықтан бақылау жүргізе алады.

Қазіргі таңда Қор қатысушы-банктердің реестрін жүргізу, консервация тәртібіндегі немесе уәкілетті органның шешімімен барлық банктік операциялар жүргізу лицензиясынан айырылып қалған мәселелі банктің уақытша әкімшілігіне қатысу, сондай-ақ мәжбүрлі түрде таратылатын банктің кредиторлар комитетіне ену сынды құзыреті бар дамудың аралық (екінші) кезеңінде орналасқан.

2030 жылға дейін Қазақстан Республикасының қаржылық секторын дамыту Тұжырамдамасында мәселелі банктердің мәжбүрлі түрде тарату мен реттеудегі ҚРҰБ құзыреттілігін Қорға бірте-бірте беру мәселесі қаралған. Қазіргі уақытта аталған міндеттерді Қордың атқаруы туралы мәселенің мақсаттылығы қаралуда. Кез келген жағдайда мәселелі банктерді реттеуге қатысу арқылы немесе қатысушы-банктердің «тәуекелділік профиліне»

баға беру арқылы келешекте Қор өзінің тәуекелділігін барынша азайтатын депозиттерге кепілдік беру ұйымына айналуы жоспарлап отыр.

Халықаралық стандарттарға сәйкестігі

Депозиттерге тиімді кепілдік беру жүйесінің 18 негізгі қағидалары (ары қарай – IADI қағидалары) алғаш рет IADI мен Базельдік банктерді қадағалау комитетімен бірлесіп 2009 жылы әзірлеп, бекітілді. Нәтижесінде, депозиттерге кепілдік беру жүйесінің ұйымдарына белгіленген халықаралық стандарттары IADI 16 қағидасы 2014 жылдың қараша айында қабылданды. Қазіргі уақытта IADI тұрақты Зерттеу комитетінің депозиттерге исламдық кепілдік беру ұйымдарының арнайы жұмыс тобы (IDIG) да ислам банктеріндегі депозиттерге кепілдік беру жүйесінің тиімділігін арттыру мақсатында IADI арнайы Қағидаларын әзірлеу жұмыстарын жүргізуде.

Қор 2003 жылдан бері IADI – дың мүшесі. Депозиттерге кепілдік беру саласындағы әлемдегі озық тәжірибелердің сүйене отырып өзінің құзыреттілігінің әртүрлі қырларын жетілдіруге бірегей мүмкіндікке ие. Осылайша, алғашқы кезде тек қаржылық есептері халықаралық стандартқа өту шарасын орындаған деп ҚРҰБ-мен танылған банктер ғана жүйеге кіруге рұқсат етілетін. Депозиттерге кепілдік беру жүйесіне барлық банк міндетті түрде мүше болу керек деген талап тек 2003 жылы енгізілді.

Басқа мысал ретінде 17 жылдық тарихы бар Қор бір банктегі бір салымшының ұлттық валютадағы депозиті бойынша кепілдік берілген өтем мөлшерін 400 мың теңгеден 10 миллион теңгеге (25 есе) дейін, бір банктегі бір салымшының шетел валютасындағы депозитіне қарастырылған кепілдік берілген өтем мөлшері 5 миллион теңгеге (12,5 есе) дейін өсті. Сондай-ақ, кепілдік берілген депозиттер тізімі едәуір көбейді. Қазіргі кезде, ол жеке тұлғалар мен жеке кәсіпкерлердің барлық ағымдағы, карт-шорттары мен депозиттерін қамтиды.

Ақырында 17 жылдық тарихы бар Қордың қазақстандық депозиттерге кепілдік беру жүйесіндегі өкілеттілігі артып, негізінен міндетті күнтізбелік жарнаны жинау мен қатысушы-банктің мәжбүрлі түрде таратылған жағдайында салымшыларға кепілдік берілген өтемді төлеумен айналысатын жалпы касса кезеңінен (paybox), мәжбүрлі түрде таратылатын банктің тарату комиссиясы мен кредиторлар комитетінде қатысу, қатысушы-банктердің реестрін (тізімін) жүргізу, консервация тәртібінде немесе барлық банктік операциялар жүргізу лицензиясынан айырылған мәселелі банктің уақытша әкімшілігіне қатысу сияқты маңызды өкілеттілігі бар кеңейтілген өкілеттілігі бар жалпы касса кезеңіне өтті (paybox with extended powers).

Қор қызметінің IADI Қағидаларына сәйкестігін ең алғашқы бағалау жұмыстары 2011 жылдың қазанына 2012 жылдың тамыз айына дейін Қордың өз күшімен жүргізілді. 2016 жылдың сәуір айынан тамыз айына дейін Қорды Бүкіләлемдік банктің мамандары көріп, Қор департаменттерінің қызметкерлерімен консультациялық кездесулер өткізді. Сондай-ақ, Қордың IADI Қағидаларын соңғы түзетулеріне сәйкес қызметіне тәуелсіз комплексті баға беріп, IADI Қағидаларына сәйкес қызметін жетілдіру мақсатында қажетті сараптамалық ұсыныстарын беріп кетті.

Бағалау қорытындысына сәйкес Қор толығымен немесе негізінен қағидаларға сәйкес келеді. Сонымен қатар, Қордың толыққанды сәйкес келмейтін, немесе белгіленген нормадан айтарлықтай ауытқушылықтар бар қағидалар да бар. Мысалға, депозиттерге кепілдік беру ұйымдарының қарастырылмаған жағдайларда және тәуекелділіктерді басқару жағдайда іс-әрекетті жоспарлаудағы рөлі, Қор қаражатын пайдалану бағыттары мен көздері, Қор қызметкерлерінің заңды қорғалуы, банк мәселелерін ерте анықтап, уақытылы араласу сияқты салаларда сәйкестік деңгейін көтеруге едәуір кеңістік бар.

Бұл ретте Бүкіләлемдік банктің мамандары Қордың жоғарыда аталған операциялық қызметтеріндегі кемшіліктерді түзеу үшін, оның қызметінің депозиттерге кепілдік берудің тиімді жүйелері үшін арналған IADI Қағидаларының соңғы редакциясына жан-жақты және комплексті сәйкес келуі үшін жорамалды шаралар жинағын өңдеп шығарды.

Қор да, ҚР ҰБ де ұсынылған ұсыныстарды енгізу үшін сараптау, талқылау жұмыстарын бірігіп жүргізіп жатыр.

Жүргізілген талдауды қорыта келгенде, депозиттердің міндетті түрде кепілдендірудің ұлттық жүйесінің көптеген шетелдік аналогтармен салыстырғанда дамығанын атап өткім келіп отыр. Сондай-ақ, депозиттерді міндетті түрде кепілдендіру жүйесін ары қарай дамытып, жетілдіретін тұстары бар. Қазақстан Республикасының қаржылық реттегіш институттарымен ынтымақтастық тұрғысынан да, халықаралық ұйымдар мен депозиттерге кепілдік беретін шетелдік қорлармен тәжірибе алмасушылық тұрғысынан да дамыған. Осылайша жекелей алғанда депозиттердің міндетті түрде кепілдендірудің ұлттық жүйесінің жаңа шыңдар бағындыратынын, жалпылай еліміздің қаржы секторында едәуір дамуын күтеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Содействует ли страхование депозитов стабильности банковской системы» («Does Deposit Insurance Increase Banking System Stability?»), зерттеу Asli Demirgüç-Kunt (Дүниежүзілік банк) и Enrica Detragiache (МВФ), сәуір 2000 ж.;

2. IADI сайты, <http://www.iadi.org/en/deposit-insurance-systems/dis-worldwide/>;

3. «Заметки по банковскому делу и страхованию депозитов» («Remarks on Banking and Deposit Insurance»), Philip H. Dybvig, 1993;

4. «Финансовая нестабильность: некоторые уроки по страхованию вкладов» («Financial turbulence: some lessons regarding deposit insurance»), Sebastian Schich, ОЭСР, шілде 2008 ж.;

5. «Приватизировать страхование депозитов» («Privatize Deposit Insurance»), «The Freeman», Jeffery Rogers Hummel, шілде 1989 ж.;

6. «Три истории: как строилась банковская система Казахстана», қараша 2014 ж., <http://www.voxpopuli.kz>;

7. IADI глосарийі, <http://www.iadi.org/en/core-principles-and-research/publications/glossary/>;

8. IADI жыл сайынғы шолуы, 2015 жыл, <http://www.iadi.org/en/core-principles-and-research/deposit-insurance-surveys/>.

«Астана» халықаралық қаржы орталығын құқықтық реттеу

Алмаханова С.А. – Заң департаменті монетарлық операцияларды және төлемдерді құқықтық қамтамасыз ету басқармасының бас маман-заң кеңесшісі.

«Астана» халықаралық қаржы орталығы «Астана» халықаралық қаржы орталығы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 19 мамырдағы № 24 Жарлығына сәйкес құрылды. Құқықтық реттеу тұрғысынан алғанда, бұл бірегей құрылымға Қазақстанның заңгерлері және қаржыгерлері, сол сияқты шетелдік инвесторлар да жоғары қызығушылық танытып, ауқымды тәжірибе жинақтайды. Құрылған сәтінен бастап көп уақыт өтпесе де, Орталықтың қызметін реттейтін негізгі құжаттар қабылданды. Сонымен қатар реттелуге тиіс мәселелердің ауқымды аясын ескере отырып, Орталық өз қызметін табысты жүзеге асыруы үшін АХҚО қызметін реттейтін қолданыстағы құжаттарды, сондай-ақ шешілуі Орталықтың инвестициялық тартымдылығын арттыруға ықпал ететін әлеуетті тәуекелдерді зерделеу де қызығушылық тудырады. Зерттелетін тақырып бойынша өзекті ақпараттың шектеулі болуына орай, бұл мақала басым түрде ғылыми мақалалардың, жаңалық көздерінің деректеріне және нормативтік құқықтық актілерге негізделген.

Негізгі сөздер: «Астана» халықаралық қаржы орталығы, АХҚО, құқықтық реттеу, АӨҚО, еркін экономикалық аймақтар, Дубай халықаралық қаржы орталығы, ДХҚО, сот прецеденті, тәуелсіз сот, дауларды шешу

Өңірлік қаржы орталығын дамыту идеясы алғаш рет 1995 жылы Қазақстан банктері қауымдастығы мүшелерінің және басшылық құрамының Қазақстан Республикасының Президентімен кездесуі кезінде жария етілді.

Ол кезде қаржы орталығын Алматы қаласында құру болжанды және қаржылық делдалдықты кеңейту және Қазақстанға халықаралық қаржы ағындарын тарту үшін Қазақстанның қаржы секторындағы бәсекелестік басымдықтарды өңірдің басқа елдеріне қатысты пайдалану қажеттілігіне негізделді [1].

Аталған кездесудің нәтижесі Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығын құру болды.

«Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығы туралы» 2006 жылғы 5 маусымдағы Қазақстан Республикасы Заңының (күші жойылды) [2] 1-бабына сәйкес Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығы (немесе АӨҚО) қаржы орталығының қатысушылары мен мүдделі тұлғалардың өзара қатынасын реттейтін, Қазақстан Республикасының қаржы нарығын дамытуға бағытталған ерекше құқықтық режимді білдіреді.

Қаржы орталығын құрудың мақсаттары бағалы қағаздар нарығын дамыту, оның капиталдың халықаралық нарықтарымен ықпалдасуын қамтамасыз ету, бағалы қағаздар нарығы арқылы Қазақстан Республикасының экономикасына инвестициялар тарту және қаржы орталығының арнайы сауда алаңына шетелдік эмитенттердің қол жеткізуін қамтамасыз ету болып табылады.

Заңнамада АӨҚО қатысушыларына ерекше жеңілдіктер мен басымдықтардың көзделмегендігін атап өткен жөн. Бұл ретте АӨҚО қатысушылар ретінде бағалы қағаздар нарығы кәсіби қатысушыларының шектеулі аясы түсінілді, олардың қатарына екінші деңгейдегі банктер кірмейді.

АӨҚО ерекше құқықтық режимінің басымдықтарынан АӨҚО қатысушы заңды тұлғаны мемлекеттік тіркеген кезде «бір терезе» қағидатының болуын, шетелдіктердің және азаматтығы жоқ тұлғалардың Алматы қаласының халықаралық әуежайына келуі бойынша кіру визасын алу мүмкіндігін атап өтуге болады.

Алайда салық салу жалпы негізде жүзеге асырылды, ал сот даулары жалпы тәртіппен шешілді [3].

АӨҚО тарату АХҚО дамытуға түрткі болды, оны құрған кезде шет елдердің барынша табысты қаржы орталықтарының әлемдік тәжірибесі ескерілді.

Бастапқыда № 24 жарлықпен [4] АХҚО-ны еркін экономикалық аймақ ретінде құру болжанған болатын. Бұл тәсіл кейіннен ҚР Үкіметінің және ҚР Ұлттық Банкінің бірлескен іс-қимыл жоспарында [5] (бастапқы редакциясында) көрініс тапты.

«Қазақстан Республикасындағы арнайы экономикалық аймақтар туралы» 2011 жылғы 21 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңы [6] 1-бабының 1) тармақшасына сәйкес арнайы экономикалық аймақ (АЭА) ретінде қызметтің басым түрлерін жүзеге асыру үшін арнайы экономикалық аймақтың арнайы құқықтық режимі қолданылатын, дәл белгіленген шекаралары бар Қазақстан Республикасы аумағының бір бөлігі түсініледі.

Бұл ретте «Астана» халықаралық қаржы орталығы туралы» 2015 жылғы 7 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Конституциялық заңы [7] 1-бабының 1) тармақшасына сәйкес «Астана» халықаралық қаржы орталығы (бұдан әрі – АХҚО немесе Орталық) – Қазақстан Республикасының Президенті айқындайтын дәл белгіленген шекарасы бар, ерекше құқықтық режим қолданылатын Астана қаласының шегіндегі аумақ.

АХҚО-да еркін экономикалық аймақтарға тән белгілердің болуына қарамастан, Орталықты, сондай-ақ оның одан әрі даму аясын тек еркін экономикалық аймақ шеңберінде ғана қарастыру төменде келтірілген негіздерге байланысты Қазақстан Республикасының заңнамасы тұрғысынан алғанда қиын болады.

АХҚО құруға басым түрде Дубай халықаралық қаржы орталығын (немесе ДХҚО) дамыту тәжірибесі негізге алынды. Біріккен Араб Әмірліктерінде белгілі бір еркін экономикалық аймақ шегінде ауқымды жобаларды енгізу мен дамыту практикасы кеңінен қолданылады. Қазіргі уақытта БАӘ аумағында мұндай аймақ 30-ға жуық [8]. Бұл ретте еркін экономикалық аймақтың жалпы санынан оның жартысынан көбі Дубай аумағында [9] – БАӘ барынша дамыған әмірліктерінің аумағында орналасқан. ДХҚО да өзінің атауына орай, Дубай аумағында орналасқан және БАӘ заңнамасы бойынша еркін экономикалық аймақ болып табылады.

ДХҚО құрған кезде Дубай оның сот және реттеушілік жүйесін шетелдіктер сыбайлас жемқор және түсініктігі шамалы ретінде түсінген жағдайға кезікті. Бұдан басқа, заңдар және сот рәсімдері толығымен араб тілінде жүргізілді, ал істер соттың қарауына айтарлықтай кешігумен келіп түсті. ДХҚО-ны қалыптасқан теріс әсерден алып шығу үшін, Дубай ДХҚО және оның қатысушылары үшін жергілікті заңнаманы қылмыстық құқық және ақшаны жылыстауды болдырмау нормалары бөлігінде ғана пайдаланатын абсолютті тәуелсіз сот және реттеушілік жүйені құрды. ДХҚО сот жүйесі озық әлемдік практикаға негізделген. Банк ісі туралы заң Ұлыбритания қаржылық қызметтер агенттігі әзірлеген заңнамалық базаға, корпоративтік заң Делавэр және Канада штатының заңдарына, сақтандыру туралы заң Багам аралдарының заңдарына, ислам құралдары туралы заң Бахрейн, Сауд Арабиясы және Малайзия заңдарына негізделген. ДХҚО-да тәуелсіз қадағалау органы, Дубай қаржылық қызметтер агенттігі (DFSA) [10] құрылды.

Дубай халықаралық қаржы орталығының ұлттық экономиканы дамыту мақсатында шетелдік инвесторларды тарту бөлігіндегі, оның ішінде ДХҚО шеңберінде тәуелсіз сотты құруға байланысты сәтті тәжірибесі АХҚО құру кезінде пайдаланылды, онда шын мәнінде мемлекеттің ішінде ағылшын құқығы нормалары бар өзінің қаржылық мемлекетін құру жоспарланады, ол нормалар бойынша барлық ескі қаржы орталықтары (мысалы, Нью-Йоркте, Лондонда) жұмыс істейді. Яғни, АХҚО резиденттерінің және инвесторларының дауларын халықаралық судья құрамы бар тәуелсіз төрелік сот қарайтыны болжанады. АХҚО туралы заң конституциялық заң мәртебесін алуына байланысты, оның меншікті сотының шешіміне Қазақстан Республикасының Жоғарғы соты да бағынатын болады [11].

Бұл ретте ДХҚО-ға ұқсас, АХҚО соты қылмыстық және әкімшілік сот ісін жүргізбейтінін атап өткен жөн. АХҚО аумағында немесе АХҚО-дан тыс жерде оның қатысушылары немесе қызметкерлері жасаған қылмыстық немесе әкімшілік құқық бұзушылықтарды Қазақстан Республикасының соттары, әкімшілік істерді қарауға құқығы бар органдар (лауазымды тұлғалар) Қазақстан Республикасының қолданыстағы қылмыстық-процессуалдық заңнамасы және әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы заңнамасы

шеңберінде қарайтын болады.

Дубайдағы сияқты АХҚО қолданыстағы құқығымен Англия мен Уэльс құқығының қағидаттары, нормалары және прецеденттері, сондай-ақ жетекші әлемдік қаржы орталықтарының стандарттары айқындалған.

АХҚО ресми тілі ағылшын тілі болып табылады – ағылшын тілінде АХҚО актілері әзірленіп, қабылданады, сот ісі жүргізіледі, заңды және жеке тұлғалармен хат-хабар алмасу және құжаттама жүргізіледі.

АХҚО-да меншікті заңнаманың, оқшауланған соттың болуы және АХҚО аумағында тек ағылшын тілін ғана пайдалану мүмкіндігі еркін экономикалық аймақтың құқықтық режимін алып тастау және Конституциялық заңды қабылдау қажеттілігінің негізгі алғышарты болды.

«Құқықтық актілер туралы» 2016 жылғы 6 сәуірдегі ҚР Заңының [12] 10-бабында көзделген Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің сатысына сәйкес Қазақстан Республикасының конституциялық заңдары заң күші бойынша тек ҚР Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізетін заңдарға, сондай-ақ ҚР Конституциясына жол береді.

Осылайша, Конституциялық заңды қабылдау Орталық қызметінің сенімді құқықтық негізін қамтамасыз етеді деп болжанды.

Алайда АХҚО жаңа сотын құру бойынша бірқатар маңызды конституциялық мәселелер бар, оларды құқық зерттеушілер Конституциялық заңды қараған кезде талқылаған болатын.

Бұлар, атап айтқанда, мынадай мәселелер: Қазақстан Республикасының Конституциясында көзделген жүйеден ерекшеленетін екінші сот жүйесі құрылады; жаңа сот жүйесінің тәуелсіздігі; елде қаралатын дауларға шетелдік судьяларды тарту мүмкіндігі; Қазақстанда шетелдік құқықты және соттың шетелдік процессуалдық нормаларды қолдану мүмкіндігі және АХҚО органдарының Орталықтың актілерін [13] қабылдау мүмкіндігі.

АХҚО сотының шешімі дауланатын кез келген тәуекелді болдырмау мақсатында көрсетілген аспектілерді шешу маңызды, себебі Орталықтың табысты дамуы үшін инвесторлардың бірінші кезекте Орталық аумағындағы дауларын шешумен байланысты мәселелерде сеніміне кіру қажет.

Сонымен бірге сарапшылар ағылшындық құқық нормаларын қолдану ашықтығымен және алдын ала болжауға болатындығымен сипатталады деп пайымдайды, бұл тартылатын инвесторлар үшін маңызды болып табылады. Дауларды шешудің ашықтығы инвесторлардың АХҚО қызметіне сеніммен қарауын білдіреді және олардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудың нақты кепілдігінің бар екендігін көрсетеді.

Англия және Уэльс құқығының қағидаттары мен нормаларын қолдану судьялардың дауларды шешудегі икемді тәсілінің негізінде кәсіпкерлік қызметті дамытуға ықпал ететін болады деп күтіледі. Бұл факт Орталыққа қатысушылар қызметінің процесінде туындайтын құқықтық реттеу кемшіліктерін жоюға мүмкіндік береді, осылайша АХҚО-ға қатысушыларының құқықтары мен мүдделерін қорғаудың тиімділігін арттырады [14].

«Астана» халықаралық қаржы орталығының заңдық ерекшелігі АХҚО сотының ағылшын құқығының нормалары мен қағидаттарын қолдануына негіз болып табылады, себебі Қазақстан Республикасының аумағында роман-герман құқықтық жүйесі (құрлықтық құқық немесе азаматтық кодекс елдерінің құқығы) жұмыс істейді.

Ағылшын құқығының едәуір бөлігін прецеденттік құқық (case law) құрайтыны белгілі. Тарихи тұрғыдан алғанда ағылшын құқығын бастапқыда істерді қарау кезінде жергілікті әдет-ғұрыптарды басшылыққа алған соттар құрған. Уақыт өте келе соттардың шешімдері (прецеденттер) төмен тұрған соттар барлық осындай істерді қарау кезінде міндетті бола бастады. Осылайша, ағылшын құқығының қағидаттары бойынша жұмыс істейтін сот шешімдері құқық көзі болады.

Қазақстан құқығында құқық көзі ретінде сот практикасы заңнамалық тұрғыдан бекітілмеген.

Сонымен бірге құқықтық болмыста сот практикасы неғұрлым беделді рөлді атқара

алады немесе атқаруға тиіс. Сот практикасының арқасында судьялар қолданыстағы құқыққа көптеген өзгерістер енгізуде. Бұл әсіресе заңнамадағы сөйлемдер түсініксіз немесе оларда құқықтық кемшіліктер мен коллизиялар болатын жағдайларға қатысты. Мұндай жағдайларда судьялар істің нақты жағдайына қарай, қажет болған кезде осындай іс бойынша соттың алдыңғы шешімін өзгерте, толықтыра отырып, әділдік қағидаты бойынша әрекет етеді.

Осы жағынан алғанда АХҚО қатысушыларының дауларын шешу кезінде Орталықтың тәжірибесі үлкен қызығушылық туындатады.

Мамандар АХҚО сотының құрылуына байланысты кадр құрамына қатысты проблема бар екенін атап өтуде. АХҚО сотында жұмыс істейтін судьялардың ағылшын құқық жүйесінде жұмыс тәжірибесінің бар екенін ескерсек, судьялар құрамының көпшілігін шетелдіктер құрау ықтималдығы бар [14]. Мұндай жағдайда анық артықшылықтар да, кемшіліктер де бар. Мәселен, шет мемлекеттердің азаматтарынан тұратын судьялар корпусы әділ сотты арнайы білімі мен көпжылдық тәжірибесінің болуына байланысты прецеденттік құқықтың қағидаттарына сәйкес сенімді түрде жіберетіндігі артықшылық болып табылады. Керісінше, Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасын білмеу немесе жете білмеуді кемшіліктеріне жатқызуға болады.

Бұл ретте Конституциялық заңның [7] 13-бабының 5-тармағына сәйкес Орталықты басқару жөніндегі Кеңестің «Астана» халықаралық қаржы орталығының соты туралы» қаулысымен соттың құрамы, судьяларды және соттың басқа да лауазымды адамдарын лауазымға тағайындау және лауазымынан босату тәртібі, судьяларға және соттың лауазымды адамдарына қойылатын біліктілік талаптары және Орталық сотының жұмыс істеуіне қатысты басқа да мәселелер айқындалады.

Конституциялық заңның [7] 13-бабының 4-тармағында АХҚО соты мыналарға:

1) АХҚО қатысушыларының, АХҚО органдарының және (немесе) олардың шетелдік жұмыскерлерінің арасында туындайтын дауларға;

2) АХҚО-да жүзеге асырылған және АХҚО-ның құқығына бағынысты кез келген операцияға қатысты дауларға;

3) тараптардың келісімі бойынша АХҚО-ның сотына берілген дауларға қатысты айрықша юрисдикцияға ие болатындығы көзделген.

Бұл ретте АХҚО қатысушылары, АХҚО органдары және (немесе) олардың шетелдік жұмыскерлері болып табылмайтын, бірақ АХҚО соты қарайтын істің шешілуіне мүдделі үшінші тұлғаларға қатысты әділ сот жіберу мәселесі – осындай тұлғаларға қатысты қандай заңнама қолданылатын болады деген мәселе шешілмеген күйде қалып отыр.

Тұтастай алғанда осы сияқты мәселелер жақын арада әлі көп туындайды деп болжауға болады. № 24 Жарлыққа [4] сәйкес Орталық қызметін 2018 жылғы 1 қаңтардан бастап толыққанды жүзеге асырады деп болжанады, осыған байланысты нормативтік құқықтық актілердің белгілі бір блогы әлі де әзірлеу және келісу сатысында. Тиісінше, қабылданған және қабылдануы жоспарланған актілердің тиімділігін оларды тікелей қолдану процесінде бағалауға болады.

Инвесторлардың қызығушылығын тарта алатын өзге артықшылықтардың ішінен Конституциялық заң АХҚО қатысушыларын 50 жылға КТС төлеуден, АХҚО-ның шетелдік жұмыскерлерін 50 жыл ЖТС төлеуден босатуды көздейді. Заңда АХҚО аумағында орналасқан объектілер бойынша жер салығын және мүлік салығын төлеуден босату да көзделген.

Артықшылық ретінде шетелдіктердің және азаматтығы жоқ адамдардың кіру визасын алу және оның мерзімін ұзарту тәртібінің жеңілдетілгенін атап өтуге болады. АХҚО-да қызметті жүзеге асыру үшін шетелдік жұмыс күші қандай да бір шектеулерсіз тартылады.

Жарнамалау кампаниясы ретінде инвесторлар үшін офис жайларын екі жыл бойы тегін жалдау, Астананы әлемнің негізгі қаржы орталықтарымен тікелей әуе қатынастары арқылы қосу атап өтіледі.

Аталған артықшылықтар елімізге шетелдік капиталдың әкелу көрсеткіштерін қысқа мерзімде ДХҚО қол жеткізген көрсеткіштерге жақындатады деп күтіледі. Осы мақсаттар үшін астанамыздың әуежайының әуе кемелерін қабылдау мүмкіндігін ұлғайту қажет, соған

байланысты қазіргі уақытта оны кеңейту, оның ішінде адағы уақытта Астана қаласында ЭКСПО-2017 халықаралық көрмесін өткізетіндігін ескере отырып кеңейту мәселесі өзекті болып табылады.

Қазақстан Республикасының валюталық заңнамасы АХҚО аумағында жүргізілетін валюталық операцияларға қолданылмайды.

Бұл ретте «Астана» халықаралық қаржы орталығы аумағының шекарасын айқындау туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 31 желтоқсандағы № 161 Жарлығымен [15] Орталықтың шекаралары 25 гектарды алып жатқан Астана қаласында Есіл ауданындағы Орынбор - Хусейн Бен Талап - Қабанбай батыр - Тұрар Рысқұлов көшелерінің аумағында орналасқан.

Сонымен бірге Астана қаласы әкімдігінің 2016 жылғы 8 қарашадағы № 110-2159 қаулысымен және «Астана қаласының жекелеген көшелеріне және саябағына атау беру және кейбір көшелерді қайта атау туралы» Астана қалалық мәслихатының 2016 жылғы 9 қарашадағы № 66/11-VI шешімімен [16] Орынбор көшесі Мәңгілік Ел даңғылы, ал Хусейн бен Талал көшесі Ұлы Дала даңғылы деп қайта аталды.

Тиісінше, көшелердің атауын қайта атау көбіне әлеуметтік сипатта болғанымен, де-юре бұл кейбір қиындықтарды туындатады, себебі Конституциялық заң Орталық қатысушыларына белгілі бір аумақ шегінде ғана жеңілдіктер мен артықшылықтар беруді көздейді.

Осылайша, № 24 Жарлыққа сәйкес Орталық қызметін 2018 жылғы 1 қаңтардан бастап толыққанды жүзеге асыратындықтан, АХҚО аумағының шекараларын айқындаумен байланысты құқықтық және бедел тәуекелдерін болдыртпас үшін 2018 жылғы 1 қаңтарға дейін № 24 Жарлыққа тиісті өзгерістер енгізіп, кейіннен оған тұрақты түрде мониторинг жүргізген дұрыс.

Инвесторлар үшін жасалған бұрын-соңды болмаған, бұрынғы кеңестік кеңістік аумағында аналогы жоқ жағдайлардан басқа «Астана» халықаралық қаржы орталығы мынадай негізгі стратегиялық бағыттарды дамытуға арналған:

капитал нарығын дамыту (capital markets) АХҚО-ны дамытудың бірінші кезектегі стратегиялық бағыты болып табылады. Капиталдың жергілікті өтімді нарықтарын қалыптастыру қосымша шетелдік инвестицияларды тартады, ұлттық экономиканың өсуіне ықпал етеді, сондай-ақ Қазақстанның банк жүйесіне маңызды балама болады;

активтерді басқару (asset management) жөніндегі нарықты және сараптаманы дамыту. Активтерді басқару жөніндегі жетекші халықаралық компанияларды активтерді басқару жөніндегі ішкі сараптаманы әлемнің ең үздік тәжірибелері деңгейінде күшейте отырып шоғырландыру Астананы активтерді басқару жөніндегі негізгі өңірлік орталық ретінде көрсете алады;

жеке адамдардың (private banking) әл-ауқатын басқару. Ол жергілікті жеке тұлғаларға қызмет көрсету бөлігінде де, басқа елдерден репатриацияланған және тартылған қаражатты басқару саласында да активтерді басқару жөніндегі бағытпен бірге дамиды;

исламдық қаржыландыру (Islamic finance) елге исламдық капиталдың әкелінуін ынталандыруға және дәстүрлі банк секторына қосымша баламалы банк секторының дамуына бағытталған, АХҚО-ны дамытудың тәуелсіз бағыты ретінде қарастырылады;

баламалы инвестициялау класын одан әрі дамыту (private equity funds – тікелей инвестициялар қорлары, hedge funds – хэдждік қорлар және venture capital – венчурлық капитал).

«Жасыл» қаржы – бұл қаржы индустриясы әлеміндегі жаңа және серпінді дамып отырған, «жасыл» экономикаға және орнықты дамуға өтудің катализаторы болып табылатын үрдіс.

Қаржыландырудың «жасыл» өнімдер мен қызметтерінде экологиялық факторлар ескеріледі, экологиялық жауапты инвестицияларды қолдауды қамтамасыз етеді және көміртектілігі төмен технологиялардың, жобалардың, индустриялар мен бизнестің дамуын ынталандырады [17].

Орталықтың көрсетілген негізгі стратегиялық бағыттарын жоспарланып отырған дамытуға байланысты Қазақстан Республикасының заңнамасын дамыту мәселесі қызықты мәселе болып табылады. Өзара іс-әрекет жасаудың әртүрлі құқықтық жүйелері бола ма немесе олар бір біріне қатысы болмай қатар дами ма және оқиғалардың дамуының осындай нұсқасы іс жүзінде болуы мүмкін бе?

АХҚО-ның Орталықтың актілеріне негізделетінін заңнамалық түрде бекітілгендіктен, бұл негізделген реттеудің болуын, Орталықтың осы актілерінің қандай болатынын білдіреді: нормативтік құқықтық актілермен немесе жеке қолданылатын құқықтық актілермен бе? «Құқықтық актілер туралы» ҚР Заңына сәйкес нормативтік құқықтық актілер реттелетін қоғамдық қатынастар шеңберінде көп мәрте қолдануға арналған және жеке-дара айқындалмаған тұлғалар тобына қолданылатын құқық нормаларының болуымен сипатталады. Жеке қолданылатын құқықтық актілердің нормативтік құқықтық актілерден айырмашылығы жеке қолданылатын құқықтық актілер жеке-дара айқындалмаған тұлғалар тобына қолданылады және құқық нормалары қамтылмайды. Жазылғанның негізінде, АХҚО қатысушыларын қатысушылар тізбесінің теориялық түрде үнемі толықтырылып отыратынын ескере отырып белгілі бір тұлғалар тобы ретінде сипаттауға бола ма? Сонымен қатар АХҚО актілерін әзірлеуге, келісуге және тіркеуге назар аудару керек.

Көрсетілген мәселелердің қолданыстағы заңнамамен қалай реттелгенін қарауды ұсынамын. Конституциялық Заңның [7] 4-бабына сәйкес Орталықтың қолданыстағы құқығы Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді және мыналардан:

1) Конституциялық заңнан;

2) Конституциялық заңмен берілген өкілеттіктер шегінде Орталықтың органдары қабылдайтын, Англия және Уэльс құқығының қағидаттарына, нормалары мен прецеденттеріне және (немесе) әлемнің жетекші қаржы орталықтарының стандарттарына негізделуі мүмкін Орталықтың осы Конституциялық заңға қайшы келмейтін актілерінен;

3) Конституциялық заңмен және Орталықтың актілерімен реттелмеген бөлігінде қолданылатын Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқығынан тұрады.

Бұл ретте Конституциялық Заңның [7] 4-бабының 2-тармағына сәйкес Орталықтың актілерін әзірлеу, уәкілетті органдармен келісу, тіркеу, қолданысқа енгізу, жариялау, өзгерістер, толықтырулар енгізу, сондай-ақ олардың қолданылуын тоқтату тәртібі Орталықтың актілерінде айқындалады.

Көрініп отырғандай, негізгі мәселелер заңнамада реттелмеген. Осы жағдайда АХҚО актілерін тіркеу тәртібіне қатысты мәселе қызығушылық туғызады. Конституциялық Заңда осы тәртіптің Орталықтың актілерімен реттелетінін көзделеді, бірақ осындай тіркеуді қандай органның жүзеге асыратыны түсіндірілмейді. Егер АХҚО актілерін тіркеуді ҚР Әділет министрлігі жүзеге асырмаса, АХҚО актілерін «құқықтық оқшаулаудың» туындай тәуекелі болады. Басқа жағынан алғанда, егер АХҚО актілерін тіркеуді ҚР Әділет министрлігі жүзеге асырса, АХҚО актілерін АХҚО актілерімен тіркеу тәртібін белгілеу қаншалықты заңды болады. Осыған байланысты ҚР мемлекеттік органдарының Орталықпен өзара іс-әрекет жасауы, осындай іс-әрекеттің шекарасы, сондай-ақ Орталықтың мемлекеттік органдармен өзара іс-әрекет жасауы шеңберінде шешуге жататын мәселелер қызығушылық білдіреді.

АХҚО шеңберінде исламдық қаржыландыру институтын дамыту болжанады, алайда осы бағыттың АХҚО аумағында ғана емес, сонымен қатар тұтастай алғанда Қазақстан Республикасы үшін де артықшылығы бар екенін атап өту керек.

Құранның қағидаларына және шарифаттың канондарына сәйкес келетін қаржылық қызметтердің әлемдік нарығы соңғы ондаған жылдар ішінде 6 есеге жуық – 150 млрд. АҚШ долларынан 822 млрд. АҚШ долларына дейін өсті. Бұл ретте сарапшылардың кейбір бағалауы бойынша осы нарықтың 4 трлн. АҚШ долларына дейінгі жеті еселеген даму әлеуеті бар. Бүгінгі күні исламдық қаржыландыру 50-ден астам мемлекетте дамуда, оның ішінде 16 елде оны одан әрі дамыту үшін оңтайлы жағдайлар жасау мақсатында заңнамаға түзетулер енгізілді. Оларға ислам әлемінің елдерін және сол сияқты Еуропаның елдерін жатқызуға болады. Заманауи кезеңде АҚШ-та, Ұлыбританияда, Францияда, Германияда, Канадада,

Қытайда, Жапонияда және басқа елдерде исламдық қаржыландыру нарығы белсенді дамуда [18].

Осылайша, исламдық қаржыландыру ҚР-ға инвестициялар тартудың қосымша мүмкіндігі болып табылады. Сонымен бірге АХҚО аумағында исламдық банкинг институтын ойдағыдай дамыту үшін АХҚО-ның осы мәселе жөніндегі актілерін сапалы пысықтау қажет. Аталып өткендей, ҚР-да континенталдық құқық жүйесі жұмыс істейді, Орталықтың аумағында англосаксон құқық жүйесін дамыту жоспарлануда және исламдық қаржыландыру Құранның қағидаларына сәйкес жүзеге асырылатындықтан, жоғарыда жазылғанды шариғаттың нормаларымен және қағидаттарымен арақатынасын белгілеу қажет. Осы тұрғыдан алғанда әртүрлі құқықтық жүйелерді исламдық институттардың Орталықтың аумағында өз қызметін тиісті түрде жүзеге асыратындай біріктіру мүмкіндігін іске асыру қызықты болады.

Al Hilal банкінің сарапшысы Айдын Тайыров проблеманың исламдық қаржыландырудың өте күрделі екенінен тұратынын атап өтті. Ол банктік, агенттік, сауда және инвестициялық бизнеспен үйлесе отырып құрылған. Осының барлығын бір ұйымның жұмысында біріктіру әрекеттері кейбір қиындықтарға әкеп соғады. Мәселен, азаматтық кодекске сәйкес осының барлығы барынша әртүрлі операциялар. Олардың үйлесуі басқалармен қатар осы ұғымдарды түсіндірудің айырмашылығына байланысты қайшылықтарға әкеледі. Мысалы, мурабаха өнімі заңнамада коммерциялық кредит ретінде жазылған, бірақ басқа жағынан алғанда мурабаха қағидаттары – бұл сауда [19].

Сонымен бірге, дереккөздерде батыс елдерінің арасында исламдық қаржыландыру бойынша Ұлыбритания көшбасшы болып саналатыны атап өтілуде. 2004 жылғы тамызда Ұлыбританияның Қаржылық қадағалау агенттігі Англиядағы алғашқы Ислам банкі – Британия Ислам банкі (IBB) ашуға лицензия берді. Қазіргі кезде Ұлыбританияда жұмыс істейтін 22 халықаралық банк исламдық қаржылық қызмет көрсетеді. Оның ішінде 5 банк шариғатқа толық сәйкес келеді (Islamic Bank of Britain, Europe an Islamic Investment Bank, Bank of London and the Middle East, Gatehouse Bank, QIB UK), ал 17 банк исламдық «терезе» арқылы жұмыс істейді [18].

Осы аталған қойылған ауқымды міндеттердің іс жүзінде іске асырылатынын растайды.

Осы жазылғандардың негізінде, құқықтанушылар, талдаушылар, экономистер және өзге мамандар Орталықтың қалыптасуына қарай туындайтын немесе анықталатын кемшіліктерді реттеу мақсатында заңнаманы дамытуға байланысты мәселелерде үлкен тәжірибе алуы мүмкін.

Мамандардың пікірі бойынша, АХҚО-ның Қазақстан компаниялары тарапынан көрсетілетін қаржылық және сервистік қызметтердің өсуінің қозғаушысы болуына барлық мүмкіндігі бар. Бұл ретте, сарапшылардың болжамы бойынша жақын арадағы 7-10 жылда шамамен 18 мың жұмыс орнын ашу жоспарлануда. Осылайша, бизнес жүргізуге арналған арасында салықтық жеңілдіктер беру, ағылшын құқығын енгізу, инвесторлар үшін ашықтық пен әділеттілікті қамтамасыз ететін тәуелсіз сот құру, сондай-ақ АХҚО органдарының мен қатысушыларының қызметкерлері, олардың отбасы мүшелері үшін визалық режимді жеңілдету қамтылған қолайлы жағдайлармен қатар АХҚО Астана қаласының тұрғындары үшін әлеуметтік жағдайларды жақсартуға, астананың және Қазақстан Республикасының беделін көтеруге, жалпы алғанда ішкі және халықаралық туризмді дамытуға қолайлы мүмкіндік жасай алады, бұл әрине, ел экономикасына оң әсер ететіні сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми Интернет-ресурсы. АХҚО құру тарихы, <http://nationalbank.kz/document/?docid=4658&to=get&switch=russian> (кіру 2017 жылғы 24 наурызда жүзеге асырылды);
2. «Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығы туралы» 2006 жылғы 5 маусымдағы Қазақстан Республикасының Заңы;
3. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми Интернет-ресурсы. Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығының құқықтық мәртебесі және жұмыс істеу үшін жағдайлар жасау, <http://nationalbank.kz/document/?docid=4668&to=get&switch=russian> (кіру 2017 жылғы 24 наурызда жүзеге асырылды);
4. «Астана» халықаралық қаржы орталығы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 19 мамырдағы № 24 Жарлығы;
5. «Қазақстан Республикасы Үкіметінің және Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің «Астана» халықаралық қаржы орталығын құру мен дамыту жөніндегі ұзақ мерзімді перспективаға арналған бірлескен іс-қимыл жоспарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 30 мамырдағы № 393 қаулысы;
6. «Қазақстан Республикасындағы арнайы экономикалық аймақтар туралы» 2011 жылғы 21 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңы;
7. «Астана» халықаралық қаржы орталығы туралы» 2015 жылғы 7 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Конституциялық Заңы;
8. «Свободно-экономические зоны ОАЭ: Кратчайший путь к успеху», ежеквартальный бизнес-журнал «Ориентир-Казахстан», мақала онлайн арқылы мына сілтеме бойынша қолжетімді <http://www.orientir.ae/kazakhstan/articles/investments/sezuae> (кіру 2017 жылғы 27 наурызда жүзеге асырылды);
9. «Свободные экономические зоны Дубая», мақала онлайн арқылы мына сілтеме бойынша қолжетімді <https://www.visitdubai.com/ru/business-and-investment/business-incentives/dubai-free-zones> (кіру 2017 жылғы 28 наурызда жүзеге асырылды);
10. «Эффективный финансовый центр: передовой опыт», мақала онлайн арқылы мына сілтеме бойынша қолжетімді <http://expertonline.kz/a8766/> (кіру 2017 жылғы 29 наурызда жүзеге асырылды);
11. Александр Лабыкин «Астана хочет стать международным финансовым хабом», мақала онлайн арқылы мына сілтеме бойынша қолжетімді <http://expert.ru/2015/10/13/astana-hochet-stat-mezhdunarodnyim-finansovyim-habom/> (кіру 2017 жылғы 30 наурызда жүзеге асырылды);
12. «Құқықтық актілер туралы» 2016 жылғы 6 сәуірдегі Қазақстан Республикасының Заңы;
13. Деловой аналитический журнал National Business «Для создания суда МФЦА нужно внести изменения в Конституцию Казахстана – Baker&McKinsey», мақала онлайн арқылы мына сілтеме бойынша қолжетімді <http://nb.kz/16088/> (кіру 2017 жылғы 30 наурызда жүзеге асырылды);
14. Данияр Молдабеков «Власть объясняет: как будет устроен суд Международного финцентра «Астана?»», мақала онлайн арқылы мына сілтеме бойынша қолжетімді <https://vlast.kz/explain/21325-vlast-obasnaet-kak-budet-ustroen-sud-mezhdunarodnogo-fincentra-astana.html> (кіру 2017 жылғы 31 наурызда жүзеге асырылды);
15. «Астана» халықаралық қаржы орталығы аумағының шекарасын айқындау туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 31 желтоқсандағы № 161 Жарлығы;
16. «Астана қаласының жекелеген көшелеріне және саябағына атау беру және кейбір көшелерді қайта атау туралы» Астана қаласы әкімдігінің 2016 жылғы 8 қарашадағы № 110-2159 қаулысы және мәслихатының 2016 жылғы 9 қарашадағы № 66/11-VI шешімі;
17. «Астана» халықаралық қаржы орталығының ресми Интернет-ресурсы http://www.aifc.kz/index_ru.html (кіру 2017 жылғы 3 сәуірде жүзеге асырылды);

18. Алина Г.Б. «Развитие исламского банкинга в Казахстане: реалии и перспективы», мақала онлайн арқылы мына сілтеме бойынша қолжетімді <http://group-global.org/ru/publication/36112-razvitie-islamskogo-bankinga-v-kazahstane-realii-i-perspektivy> (кіру 2017 жылғы 3 сәуірде жүзеге асырылды);

19. Данияр Сабитов «Проблемы исламского банкинга в Казахстане», мақала онлайн арқылы мына сілтеме бойынша қолжетімді <https://kapital.kz/business/31397/problemy-islamskogo-bankinga-v-kazahstane.html> (кіру 2017 жылғы 3 сәуірде жүзеге асырылды).

Валюталық бақылау саласындағы Ресей Федерациясының тәжірибесі

Мұратов Ж.С. – Төлем балансы және валюталық реттеу департаментінің валюталық реттеу және бақылау басқармасы бастығының орынбасары

Мақалада валюталық бақылау, қылмыстық жолмен алынған табыстарды жылыстатуға және терроризмді қаржыландыруға қарсы күрес құралдарын елден капиталдың шығарылуымен күресу мақсатында пайдалану бағытындағы Ресей Федерациясының тәжірибесін зерделеу нәтижелері келтірілген. Зерделеу ырықты валюталық режим жағдайында капиталдың шығарылумен күресудің пәрменді шараларын іздеу мақсатында жүргізілді.

Тірек сөздер: капиталдың елден шығарылуымен күрес жүргізу, ТЖ/ТҚК құралдары, валюталық бақылау.

Қазіргі таңда Қазақстанда бейрезиденттер мен резиденттер арасында, сондай-ақ, бейрезиденттер арасында операциялар жүргізуге ешқандай шектеулерді көздемейтін айтарлықтай ырықты валюталық режим қызмет етеді. Осы жағдай Қазақстанның экономикалық өсуі үшін жағдай жасауда оң әсерін тигізді. Ол жаһандық экономикаға интеграциялану, елдің инвестициялық тартымдылығынан және экономикасының ашықтығынан барынша ұтымдылыққа ие болу мақсатында 2000-шы жылдардан бастап елдің валюталық режимін ырықтандыру болатын [1, 2].

Осындай жағдайда валюталық операциялар (валюта ағындары) бойынша ақпараттарды жинақтау құралдарын сақтап қалу реттеушілік саясаттың маңызды компоненті болып табылады, ал валюталық операциялар бойынша есеп жүргізу мен есептіліктің толықтығын қамтамасыз ету Қазақстандағы валюталық бақылаудың міндеті болып қала бермек. Сонымен қатар, ішкі валюталық нарыққа шетел валютасының түсімін қамтамасыз ету мақсатында (оның тапшылығын болдырмас үшін) экспорттық-импорттық валюталық бақылау (резиденттердің валюта репатриациясы жөніндегі талаптарды сақтауына бақылау жүргізу) механизмі сақталған.

Мұндай жағдайда валюталық операциялар (валюталық ағындар) бойынша ақпараттарды жинау құралдарын сақтап қалу реттеушілік саясаттың маңызды компоненті болып қала бермек, ал Қазақстандағы валюталық бақылаудың міндеті валюталық операцияларды есепке алудың және олар бойынша есептіліктің толықтығын қамтамасыз ету болып табылады. Сонымен қатар, ішкі валюталық нарықтың қалтқысыз жұмысын қамтамасыз ету мақсатында, валюталық ресурстардың тапшылығын болдырмас үшін сыртқы сауда келісімшарттары бойынша валютаны репатриациялау – экспорттық валюталық түсімді және импорт бойынша пайдаланылмаған алдын-ала төлемдерді қазақстандық банктердегі есеп шоттарға есепке алу талабы сақталған. Резиденттердің валютаны репатриациялау жөніндегі талапты орындауын бақылау экспорттық-импорттық валюталық бақылау механизмі арқылы жүзеге асырылады.

Дегенмен, бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірі ретінде валюталық реттеу және валюталық бақылаудың құралдарын сыртқы сектор статистикасын қалыптастыру мақсатында жинақталатын есептіліктерді және есепке алудың толықтығын қамтамасыз ету үшін ғана емес, сондай-ақ басқа да мақсаттарда пайдалануды атауға болады. Қазақстанда қолданыстағы валюталық режим трансшекаралық операцияларды жүргізуге ешқандай шектеулер қоймайды, бұл өз кезегінде заңды мәмілелер түрімен криминогендік тарихы немесе мақсаты бар капиталды сыртқа шығаруға байланысты операциялар жүргізу тәуекелін жоғарылатады.

Капиталдың елден қадағалаусыз шығарылуы елдің ұлттық қауіпсіздігіне қатер төндіретіндігі баршаға мәлім [3]. Осыған орай, әлемдегі көптеген елдер, соның ішінде валюталық режимдердің ырықтылығын жария еткен бұрынғы советтік кеңістіктегі елдер ырықты валюталық режим мен капиталдың елден шығарылуына қарсы күрес жүргізуді үйлестіру туралы қиын мәселеге тап болып отыр. Әлбетте бұл мәселені шешу оңай емес,

себебі валюталық операцияларды жүргізуге қандай да бір шек қою, елдің инвестициялық тартымдылығына нұқсан келтіреді, сонымен қатар, Қазақстанның халықаралық келісімдер аясында алған міндеттеріне қарама-қайшы келеді (Халықаралық валюта қорының 22.06.1944 жылғы Келісім Баптары, «Еуразиялық экономикалық кеңес туралы» 29.05.2014 жылғы Шарт және т.б.) [4]. Сонымен бірге, бұл ел кәсіпкерлерінің бизнесті жүргізудің анағұрлым оңтайлы шарттары бар елдерде кетуі түрінде кері нәтижеге алып келуі мүмкін.

Осы орайда, капиталды елден сыртқа шығарумен күресуде заңды бизнеске әкімшілік кедергілер туындатпай капиталды сыртқа шығаратын схемаларды және осындай операцияларды жүргізетін тұлғаларды анықтап, олардың әрекетіне жол бермеуге бағытталған шаралар қажет. Бұл идеяны жүзеге асыру заңсыз алынған табыстарды жылыстатуға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл (КЖ/ТҚК) құралдары мен валюталық бақылаудың құралдарының комбинациясын елден капиталды бақылаусыз сыртқа шығаруды болдыртпайтын механизмдерді тиімді құруда ұтымды пайдаланған жағдайда мүмкін болмақ.

Бұл ретте валюталық бақылау механизмі негізінен елден капиталды шығару схемаларына бөгеттер қоюға және оларды жоюға бағытталған РФ-ның тәжірибесі қызығушылық туындатады [5].

РФ-ның валюталық бақылау жүйесі Қазақстанмен іспеттес қағидаларға негізделіп отырып, оның капиталдың елден шығарылуына тосқауыл қою сұрақтарында тиімділігін анықтайтын бірқатар өзгешеліктерге ие. Ресейдің валюталық бақылау схемасы жүйелі және бақылау мен ақпараттық ағындарды салыстырудағы тиімділігін қамтамасыз ететін бірқатар айқын емес шектеулерге ие, сонымен қатар, кеден және салық органдары жүйеге белсенді тартылған, ТЖ/ТҚК құралдарын үйлестіріп, дәлелді пайымдау әдісін пайдалануға негізделген [5]. Қазақстанмен салыстырғандағы бизнеске түсетін әкімшілік жүктеменің («ақпараттық салық» түсінігіне келетін) көптігі мемлекеттік органдардың келісімді талаптарымен және нақты нәтижелерге қол жеткізуімен (№1 графикті қараңыз) ақталады.

РФ-ның валюталық бақылау жүйесі Қазақстанмен салыстырғанда мынандай негізгі (базалық) ерекшеліктердің болуымен сипатталады:

1) барлық сыртқы экономикалық мәмілелерді паспорттау

РФ-да мәміле паспортын (МП) рәсімдеу бойынша талап міндеттемелер сомасының баламасы 50 мың АҚШ долларынан кем болмайтын сыртқы экономикалық шарттарға (келісімшарттар, мәмілелер, келісімдер және т.б.) таратылады, егер олар бойынша:

- тауарларды РФ-ның аумағына(н) алып келу немесе алып кету;
- жанар-жағар май материалдарын, тұрмыстық заттар, материалдық-техникалық қор және көлік құралдарын пайдалану мен техникалық қызмет көрсетуге байланысты басқа тауарларды сату (сатып алу) және (немесе) сатуға (сатып алуға) байланысты қызмет көрсету;
- жұмыс жасау, қызмет көрсету (соның ішінде қаржылық қызмет), ақпаратты және интеллектуалдық қызметтің нәтижелерін, соның ішінде оларға деген жеке құқықты беру;
- жылжымалы мүлікті және (немесе) жылжымайтын мүлікті жалға беру шарты негізінде, лизингке беру;
- несиелік (заем) түрінде ақша қаражаттарын беру немесе алу, ақша қаражаттарын қайтару көзделсе.

Бұл Қазақстанмен салыстырғанда валюталық операциялардың анағұрлым кешенді мониторингін қамтамасыз етеді.

Сонымен бірге, МП валюталық операциялар бойынша есептілік пен есепке алу мақсатындағы құрал ғана емес, сондай-ақ, валюталық бақылау жүргізу құралы болып табылады [6].

Қазақстанда мәміле паспортын рәсімдеу процедурасы 2012 жылдан бастап (елдің Doing Business рейтингіндегі орнын көтеру мақсатында) келісімшартты есептік тіркеу процедурасына ауыстырылған және репатриация талабының сақталуына бақылау жүргізуге арналған, сонымен қатар, тауарларды Қазақстан шекарасынан алып өтуді көздейтін және баламасының сомасы 50 мың АҚШ долларынан асатын тауарлық келісімшарттарға таратылады. Мерзімі 180 күннен асатын заем шарттары, коммерциялық кредиттер және

қаржылық лизинг операциялары сомасының баламасы 100 мың АҚШ долларынан асқан жағдайда (кіріс операциялары бойынша 500 мың АҚШ доллары) тіркеуге жатады. Сондай-ақ, тіркеу талабы тікелей инвестиция, интеллектуалдық меншік объектілеріне толық және айрықша құқығын алу (беру), жылжымайтын мүліктің меншік құқығына ие болу операцияларына да таратылады. Тіркеу есепке алу сипатындағы процедура болып табылады және ірі операцияларға мониторинг жүргізуге бағытталған. Мұнымен бірге, валюталық операциялар бойынша ақпараттық қордың толықтығын қамтамасыз етуге бағытталған валюталық операциялар туралы хабарлау режимі бар [7].

2) валюталық бақылау органдарының құрылымы

РФ-да валюталық бақылау органдары болып Ресей Федерациясының Орталық банкі (бұдан әрі - РФ ОБ) мен федералдық атқарушы билік органдары табылады.

РФ ОБ валюталық операцияларды жүзеге асыратын резиденттермен және бейрезиденттермен (СЭҚ қатысушылары) тікелей жұмыс жүргізбейді. Валюталық бақылау саласында оның функциялары мыналар болып табылады:

- қаржы ұйымдарының (банктердің) валюталық заңнама талаптарын сақтауына бақылау жүргізу;
- валюталық реттеу әдістемесін әзірлеу;
- ақпараттарды жинау;
- күмәнді операциялардың схемаларын анықтау, олардың көлемін бағалау және төлем балансын қалыптастыру мақсатында ақпараттарды жинау және деректерді талдау [6].

2016 жылдың жартысына дейін РФ-да валютаны репатриациялау талаптарының сақталуын бақылау функциясы Ресей қаржылық қадағалау органының құзіретінде болды. РФ Президентінің 2016 жылғы 2 ақпандағы №41 Жарлығына сәйкес 2016 жылдың мамыр айынан бастап қаржы институттары болып табылмайтын резиденттер мен бейрезиденттердің валюталық операцияларын бақылауды жүзеге асыру функциясы Ресей қаржылық қадағалау органынан РФ-ның Федералдық кеден қызметіне (ФКК) және Федералдық салық қызметіне (ФСҚ) берілді.

ФКК валюталық бақылау схемасына әдістемелік қолдау көрсетеді және ФСҚ бірлесіп құқық бұзушылармен жұмыс жүргізеді. Осылайша, валюталық бақылау саласындағы банктік емес сектор толығымен ФКК мен ФСҚ-нің бақылауында. Бұл органдар РФ ОБ-ның қандай да бір қатысуынсыз валюталық бақылау, тексеру, әкімшілік және қылмыстық құқық бұзушыларды қудалауды жүзеге асырады. ФКК мен ФСҚ валюталық бақылау органының функциясын беру оларға валюталық операциялар бойынша төлемдер туралы ақпаратқа қол жеткізуге мүмкіндік береді. ФКК мен ФСҚ-нің валюталық бақылау органының функцияларын кешенді орындап, күмәнді операциялар тұрғысынан валюталық операциялар туралы ақпаратты талдауы салықтық және кедендік әкімшілендіруді жақсартуға ықпал етеді [5].

Валюталық бақылау саласындағы ФКК мен ФСҚ-нің қызметтерін үйлестіру және де олардың РФ ОБ-мен өзара әрекеттесуін РФ-ның Үкіметі қамтамасыз етеді. РФ ОБ валюталық бақылау агенттерінің валюталық бақылау органдарымен өзара іс-қимылын үйлестіруді жүзеге асырады, сондай-ақ басқа да валюталық бақылау органдарымен қарым-қатынасты іске асырады [6].

Валютаны репатриациясына бақылау жүргізу шеңберінде елден капиталды шығару операцияларын анықтауға (тоқтатуға) болады. Валютаны репатриациясын бақылаудың кешенділігі орталық банкпен қатар осы үрдіске кеден және салық органдарының қатысуы арқылы қамтамасыз етіледі. Бақылау тетігі күмәнділік сұрақтары бойынша банктердің (орталық банк деңгейінде) және олардың клиенттерінің – СЭҚ қатысушыларының (кеден, салық органдары деңгейінде) операцияларына талдау жасау болып табылады. Бұл үшін РФ ОБ мен ФКК арасында ақпараттық өзара әрекеттесуі жүзеге асырылған [5].

ФКК-нің валюталық бақылау саласындағы функционалы кедендік ресімдеу сатысында басталады. Тауарлар декларациясында көрсетілген деректердің толықтылығын тексеру барысында РФ ОБ-нен МП қатысты алынған деректер (деректемелер, банк, мәміле деректері), соның ішінде нөмірі деректер қоры деңгейінде валюталық төлемдер жайлы

мәліметтерді шығарылған тауар/көрсетілген қызмет туралы ақпараттармен салыстыру барысында негізгі «кілт» болып табылатын МП деректерін көрсету қажеттілігі салыстырылады.

ФКҚ сонымен қатар тауарларды кедендік тазарту кезінде СЭҚ қатысушыларының валюталық бақылау рәсімінен қашу мақсатында келісімшарттың сомасын "ұсақтау" және өзге де шараларға баруына бақылау жасайды. Осы мақсатта СЭҚ қатысушыларының тарихи ақпараттары қолданылады – бұрын-соңды валюталық заңнаманы бұзған бұзбағандығы, адал салық төлеуші болып табылатындығы, күмәнді операциялар жүргізетіндігі және өзгелер.

ФКҚ жоғары тәуекелді салық төлеушілерге–СЭҚ қатысушыларына қатысты кешенді тексерулерді тағайындауда (кедендік, салықтық, валютаны репатриациялауды бақылау сұрақтары бойынша) тәуекел дәрежесін бағалауға негізделген қадағалау жүргізуде ФСК сияқты кедендік және салықтық әкімшілендіру шеңберінде жинақталатын қолда бар ақпараттарды, сонымен қатар МП қатысы валюталық операциялар туралы (РФ ОБ-нен келіп түсетін) ақпараттарды қолданады.

ФКҚ ресімделген тауарларға арналған декларациялар (МП бойынша және ол ресімделмейтін жағдайда) бойынша ақпараттар РФ ОБ-не оларды одан әрі уәкілетті банктерге (және валюталық бақылау құжатында есепке алу үшін) және жеке талдау жұмыстарын жүргізу үшін жібереді. Бұл ретте, мәліметтер тауарлар құнының асырып көрсетілуі және өзге де күмәнді операциялардың деректерін көрсете отырып берілуі мүмкін, бұл СЭҚ қатысушыларының қызметтерін бағалау барысында есепке алынады [5].

Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес валюталық бақылауды Ұлттық Банк және өз құзыреті шегінде өзге де органдар жүзеге асырады. Қазіргі таңда қаржылық ұйымдарға, сондай-ақ қаржылық ұйымдары болып саналмайтын субъектілерге де қатысты валюталық бақылау Ұлттық Банк тарапынан жүзеге асырылады [7].

Тауарлар қозғалысы туралы ақпарат алмасу белгілі бір дәрежеде РФ-да бар ақпарат алмасумен іспеттес. Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің Мемлекеттік кірістер комитеті есептік нөмірі бар келісімшарттар бойынша тауарлар қозғалысы туралы деректерді ұсынады. Алайда, Ұлттық Банк 50 мың АҚШ долларына дейінгі келісімшарттар бойынша (есептік нөмір берілмеген келісімшарттар) тауарлар декларациясына ие емес.

Дегенмен, репатриациялау сомасының шектік мөлшерін төмендетудің жөнділігін қарастыру мақсатында 2016 жылы тауарлар қозғалысы бойынша ақпараттарға талдау жүргізілді (резиденттердің сыртқы экономикалық операцияларын экспорттық-импорттық валюталық бақылаумен неғұрлым толық қамтуды қамтамасыз ету мақсатында). Мемлекеттік кірістер комитетінен алынған тауарлар экспорты/импорты бойынша (есептік нөмір берілген және берілмеген келісімшарттар бойынша) тауарлар декларациясы туралы деректерге жүргізілген талдау, есептік тіркеуді қажет ететін шектік мәнді төмендету операциялардың қамту көрсеткішінің өсуін қамтамасыз етпейтіндігін, бірақ транзакциялық шығындарын арттыратындығын көрсетті. Мысалы, баламасы 10 мың АҚШ доллары және одан жоғары болатын тауарлар декларациясын өңдеген жағдайда импорт бойынша ағымдағы процедуралық жүктеме 28,6%-ға, ал экспорт бойынша 10,2%-ға өседі, бұл ретте операциялардың қамтылуы, тиісінше, 3%-ға және 0,1%-ға өседі.

3) шетел шоттарын бақылау

РФ-да Қазақстандағыдай резиденттердің шетелдік банктерде шоттарды ашуына шектеулер ойылмайды. Шетел банктерінде шот ашуға тыйым салу РФ-ның мемлекеттік қызметшілерінің (олардың жұбайлары мен кәмелеттік жасқа толмаған балаларына) қатысты белгіленген. Мұндай мемлекеттік қызметшілердің санаттары 2013 жылғы 7 мамырдағы № 79-ФЗ «Ресей Федерациясы аумағынан тысқары жерлерде орналасқан шетел банктерінде белгілі бір санаттағы адамдарға шот ашуға және иелік етуге (салымдар), қолма-қол ақшаларды және құндылықтарды сақтауға, иеленуге және (немесе) шетелдік қаржы құралдарын пайдалануға тыйым салу туралы» Федералдық Заңымен анықталған [6].

Жеке тұлғалардың елден капиталды шығаруына жол бермеу мақсатында, РФ-да жеке тұлғаларға банктен шот ашпай аударым жасауға шектеу орнатылған, яғни жеке тұлғалар бір

жұмыс күні ішінде бір уәкілетті банк арқылы баламасы 5 000 АҚШ долларына дейінгі көлемде ақша аударымын жасауға құқылы.

РФ-да шетелдік банктерде шоттар ашу хабарлама режимінде жүзеге асырылады. Қазақстанға қарағанда РФ-да шетелдік шоттарды ашқандығы туралы ФСК-не хабарлама жолдау қажет. Хабарлама заңды тұлғалар үшін тоқсан сайын, ал жеке тұлғалар үшін - жылдық негізде есеп тапсыруды міндеттейді. Шетелдік шоттар бақылау жүйесіне енгізілген[5].

РФ-да резиденттердің шетелдік банктердегі ашылған шоттарды пайдаланып жүргізуге құқылы операцияларының жабық тізбесінің болуы шетелдік шоттарды бақылаудың негізгі ерекшелігі болып табылады. Бұл капиталдың елден шығарылуына бақылау жүргізу тұрғысында шетелдік шоттар бойынша жүргізілетін операцияларды бақылауды әлдеқайда жеңілдетеді. Осы талаптардың сақталуын ФСК қадағалайды. Операциялардың жабық тізбесі өте кең, дегенмен резиденттердің шет елдік шоттарды пайдаланып тек тізбеде рұқсат етіліп көрсетілген тізімге сәйкес операцияларды жүргізуіне қол жеткізуде жүргізілген операцияның мәлімделген мақсатқа сәйкес келмеуі үшін РФ-ның қолданыстағы заңнамасындағы қылмыстық жауапкершілігі қамтамасыз етеді [5].

Қазақстанның резиденттері шетелдік банктерде шоттар ашу туралы Ұлттық Банкті хабардар етеді. Бұл ретте хабарлама жасау тәртібі заңды тұлғаларға қатысты қолданылады. Жеке тұлғаларға, оның ішінде жеке кәсіпкерлерге, шетелде шоттар ашқаны туралы хабарламаны жолдау қажеттілігі жоқ. Жеке тұлғалардың шетелдік банктерінің шоттарына өз қаражаттарын аудару операциялары туралы Ұлттық Банкке уәкілетті банктер есеп беру арқылы хабарлайды. Хабарлама жасау тәртібі шеңберінде ұсынылатын есепті Ұлттық Банк сыртқы сектор статистикасын қалыптастыру мақсатында қолданады.

Валютаны репатриациялау талаптары қолданылатын келісімшарттар бойынша қаражат аудару жағдайларын қоспағанда, резиденттердің шет елдегі шоттарына қаражат аударуы бойынша, сонымен қатар мұндай шоттарды пайдаланып жасалатын операцияларға шектеулер қарастырылмаған [7].

4) валюталық операциялар бойынша ақпараттық қор

РФ-да Қазақстандағыдай валюталық операциялар бойынша ақпараттық қорды қалыптастырушы негізгі орган болып РФ ОБ табылады. Бұл қорды қалыптастыру үшін РФ ОБ банктерден алынған деректерді өңдейді, сонымен қатар ФКҚ мен ФСК алынған деректерді пайдаланады.

Валюталық операцияларды жүргізетін субъектілер өздерінің жүргізген барлық валюталық операциялары жайлы мәліметтерді валюталық операциялар туралы анықтама және құжаттарды растайтын анықтама арқылы қызмет көрсетуші банктерге ұсынады [5]. Банктер өз деңгейінде барлық деректерді, оның ішінде, операциялардың дұрыс кодталғандығын тексеріп, өңделген деректер массивін РФ ОБ-не жібереді. Банктер ақша операцияларымен қатар клиенттердің ақшалай сипаты жоқ операциялары жайлы мәліметтерді (берешекті кешіру, талаптарды есепке алу, контрагенттің банкротқа ұшырауына байланысты міндеттемелерді орындамау және т.б.) жинап, РФ ОБ-не жіберетінін атап өткен жөн [5].

Қазақстан Республикасындағы төлемдерді кодтаудың бірыңғай жіктемесіне (ТКБЖ) ұқсас болып келетін валюталық операцияларды кодтау жүйесіне жеке тоқталып кеткен жөн. Алайда, жүйенің ерекшелігі – валюталық операцияларды кодтаудың валюталық бақылаудың мақсаты бойынша жүзеге асырылатындығы және күмәнді операцияларды анықтау үшін аналитикалық негіз болып табылатындығында. Кодтардың дұрыстығы бақылау рәсімдермен қамтамасыз етіледі (валюталық операцияларды жүргізуге негіз болатын құжаттарды бақылау, мәлімделген мақсатқа сай келмейтін валюталық операцияларды жүргізгендігі үшін қылмыстық жауапкершіліктің болуы).

Нәтижесінде, РФ ОБ валюталық нарықтың жай-күйін және төлем балансын бағалау мақсатында нақты сектордың валюталық төлемдері жайлы жедел ақпаратқа иелік етеді.

Қазақстан Республикасында валюталық операциялар бойынша ақпараттық қор әр түрлі көздерде қалыптасады. Капитал қозғалысының ірі операциялары бойынша

міндеттемелердің ақшалай орындауы (тіркеу және хабарлама), сондай-ақ есептік нөмірі бар келісімшарттар бойынша мәліметтер банктер тарапынан есеп түрінде ұсынылады. Капитал қозғалысы туралы барлық мәліметтер (міндеттемелерді ақшалай және басқа да түрде орындауды қоса алғанда) валюталық реттеу режимдерінің шеңберінде резиденттердің өздерінен есеп ретінде жиналады. Бұл деректер СЭҚ қатысушыларының Ұлттық Банкке ұсынатын мемлекеттік статистикалық есепті толықтырады. Жекелеген бағалау көрсеткіштерін қалыптастыру кезінде ТҚБЖ кодтау шамалы деңгейде ғана қолданылады, себебі төлем балансы мақсатында жинақталатын есептіліктер резиденттің барлық операцияларының жіктелуін қамтыған.

5) валюталық бақылаудың капиталдың елден шығарылуына қарсы күресуге бағытталуы

Капиталдың елден шығарылуына қарсы күрес жүргізуде тек валюталық бақылаудың құралдарын қолдану жеткіліксіз, сол себепті РФ-да осы мақсатта валюталық бақылау мен ТЖ/ТҚК-ның құралдарының үйлескен механизмі қолданылады.

Бұл механизм қаржылық операциялардың тұрпаттамасын (схемасын) анықтауға бағытталған және төмендегідей түрде құрылған [5].

РФ ОБ-да жүргізілетін күмәнді операциялардың, сонымен қатар мұндай операцияларды жүргізетін тұлғалардың тұрпаттамасын (схемаларын) анықтау жөніндегі аналитикалық қызмет құрылған. Талдау үшін РФ ОБ-де бар барлық мәліметтердің түрлері қолданылады, оның ішінде реттеуші функциялар шеңберінде жинақталатын есептер, сондай-ақ, өзге де деректер, мысалы, құқық қорғау органдарының мәліметтері, Ресей қаржылық қадағалау, ФКҚ-нің, ФСК-нің басқа мемлекеттердің орталық банктерінің деректері, түрлі ақпарат көздерінен «СПАРК», «Orbis», интернет, бұқаралық ақпарат құралдарының және басқадан алынған мәліметтер. Талдау қорытындылары бойынша баса назар аударуды талап ететін заңсыз түскен табыстарды жылыстату, салық төлеуден жалтару, елден капиталдың заңсыз шығып кетуі және т.б. қаржылық операциялардың (және мұндай операцияларды жүргізетін тұлғалардың) тұрпаттамалары (схемалары) анықталады.

Мұндай тұрпаттамалар РФ ОБ тарапынан банктерге күмәнді операцияларды анықтауға қосымша шаралар қолдануға ұсыныс ретінде жіберіледі, егер де ондай белгілер анықталса, клиентке және оның жүргізетін операцияларына баса назар аударуға, немесе мұндай операцияларды жүргізуге банктік шоттың шартын бұзуға, қызмет көрсетуден бас тартуға дейінгі шараларды қабылдау ұсынылады.

РФ банктері күмән туғызатын операцияларды жүргізуден бас тартуға құқылы екенін атап кеткен жөн. Жылдың ішінде екі және одан көп бас тартулар орын алғанда, банкке іскерлік қатынастарды тоқтатуға және банктік қызмет көрсету шарттарын бұзуға құқық берілген.

Егер белгілі бір тұрпаттағы күмәнді операциялар жаппай сипат алса, РФ ОБ банктерге мұндай операциялардың схемасын сипаттап, оларға баса назар аударуға кеңес беріліп, мұндай тұрпаттағы операцияларды жүргізіп отырған тұлғаларға мұқият тексеруді жүргізу қажеттігі көрсетілген әдістемелік хат шығарады.

РФ ОБ-нің ұсыныстарын (кеңесін) орындамау реттеуші тарапынан банкке ерекше назар туғызатындықтан, банктер РФ ОБ-нің ұсыныстарын мүлтіксіз орындайды. Егер банк РФ ОБ-ның ұсынысын алғаннан кейін тәуекел белгілері бар операцияларды жүргізуін тоқтатпаса, онда тәуекел дәрежесін бағалау қағидаларына сәйкес банк күмәнді операцияларды жүргізуге қатысқан санаттағы банктердің қатарына кіреді және бұл банкті тексеру үшін және тексеріс қорытындысы бойынша санкция қолдануға негіз болады. Санкция қолдану мәселесінде РФ ОБ ең алдымен банктермен нұсқаулықтар мен ережелердің ресми орындалуына емес, клиенттердің операцияларының сипаттамасын нақты талдауына, яғни күмәнді операциялардың жолын кесуді, олардың саны мен көлемінің қысқаруына негізделген тәуекел деңгейін бақылау әдісін қолданады. Осылайша, банк арқылы жүргізілетін күмәнді операцияларды болдырмауға нақты бағытталған банктердің ішкі бақылау жүйелерінің жұмысының нәтижесінде, РФ ОБ банктің күмәнді операцияларды жүргізуге қатысу деңгейін бағалайды. Күмәнді операцияларды жүргізуге қатысқан және

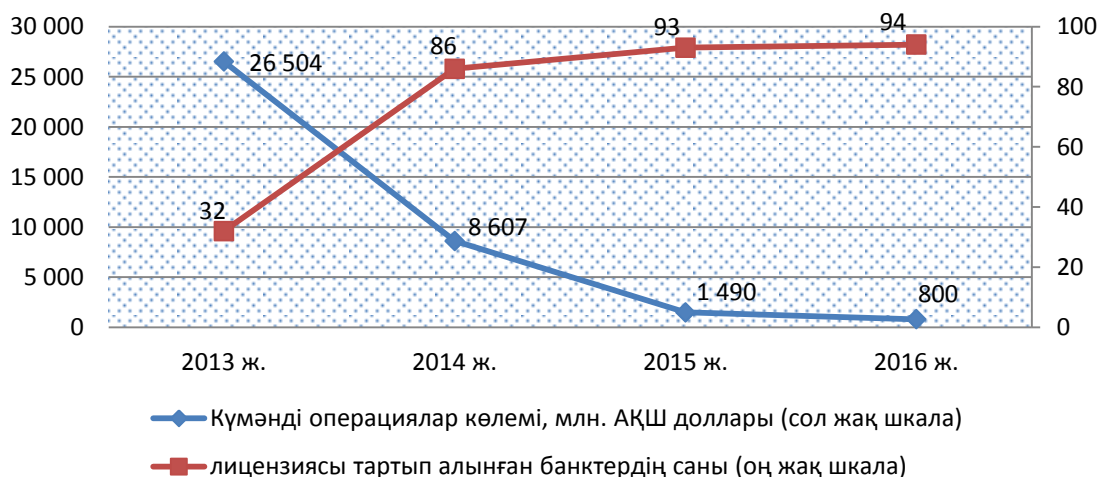
оларды болдырмау сұрақтарымен жеткілікті деңгейде айналыспаған банктерге лицензиясын тартып алуға дейін қатаң шаралар қолданылады.

2016 жылы РФ ОБ банктік қызметті жүзеге асыруға берілген 94 банктің лицензиясын қайтарып алған, оның ішінде шамамен 2/3 бөлігі ТЖ/ТҚК саласындағы заңнаманы бұзғаны үшін. Мұндай тәсіл РФ ОБ ұсыныстарының және РФ ОБ талдау нәтижесінде анықтаған тұрпаттамаларының тиімділігін қамтамасыз етеді, себебі оларды банктердің назарына жеткізгеннен кейін әдетте мұндай сипаттағы операциялар толық дерлік жүргізілмейді.

Мұндай жұмысты РФ алғашқы жыл жүргізіп отырған жоқ. Соңғы жылдары бұл бағыттағы жұмыс айтарлықтай жандана түскен (шетелге ақшалай қаражатты шығарудың негізгі схемаларының тізімі 1 Қосымшада көрсетілген) [9]. Жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде РФ төлем балансындағы күмәнді деп танылған операциялар көлемі 2012 жылғы 42 млрд. АҚШ долларынан 2016 жылдың қорытындысы бойынша 0,8 млрд. АҚШ долларына дейін азайған. күмәнді операциялар көлемінің азаюы мен банктерден тартып алынған лицензиялар санының арасындағы тікелей байланысты 1-суреттен көруге болады [8].

1-сурет

Күмәнді операциялар және банктерден тартып алынған лицензиялар санының динамикасы

Қайнар көзі: РФ ОБ интернет-ресурсы [8]

Осылайша РФ-дағы валюталық бақылау және ТЖ/ТҚК құралдарын үйлесімді түрде пайдалану банктік жүйені қаражаттарды шетелге шығаруды немесе қолма-қол нысанға көшуді көздейтін күмәнді операциялар схемасынан және оларды жүргізетін СЭҚ қатысушыларынан арылтуға бағытталған. «Күмәнді» компанияларды төлем жүргізу жүйелерінен және қолма-қол ақша көзінен алшақтату арқылы қаражаттың шығарылуына жол бермеу көзделген.

РФ валюталық режимнің ырықтылық сипатын сақтай отырып, қаражаттарды шетелге шығару, қолма-қол ақшаға айналдыру, салық салудан бас тарту және басқа да заңсыз мақсаттарға бағытталған күмәнді операциялармен күресу мақсатында валюталық бақылау және ТЖ/ТҚК құралдарының өзара үйлесімділігіне негізделген тиімді жүйе қалыптастырған.

Бұл тәжірибе қазақстандық валюталық бақылаудың тиімділігін арттыру және әлеуетін кеңейту үшін белгілі бір деңгейде пайдаланылуы мүмкін. Бұл ең бірінші кезекте кеден және салық органдарының орталық банкпен тығыз қарым-қатынасы, сонымен қатар валюталық бақылау мақсаттарына бағдарланған есептіліктерді оңтайландырудағы валюталық операцияларды кодтау жүйесі.

Әдебиеттер тізімі:

- 1) «Қазақстан Республикасындағы валюталық режимді ырықтандырудың 2003-2004 жылдарға арналған бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылғы 29 қаңтардағы №103 қаулысы;
- 2) «Қазақстан Республикасындағы валюталық режимді ырықтандырудың 2005-2007 жылдарға арналған бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2004 жылғы 25 маусымдағы №705 қаулысы;
- 3) Қазақстан Республикасының 06.01.2012 жылғы «Ұлттық қауіпсіздік туралы» заңы;
- 4) «Еуразиялық экономикалық одақ туралы» шарт, Астана қ., 29.05.2014ж.;
- 5) Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі қызметкерлерінің РФ ОБ өткен тағылымдамасының материалдары (Мәскеу, 2017 жылдың 25-26 қаңтары), 17.02.2017 жылғы №25-4-16/417Н Тағылымдама туралы есеп;
- 6) Ресей Федерациясының 10.12.2003 жылғы «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» федералды заңы;
- 7) Қазақстан Республикасының 13.06.2005 жылғы «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» заңы;
- 8) РФ ОБ-нің ресми интернет-ресурсынан алынған ақпараттар;
- 9) Ресей Федерациясының КонсультантПлюс (<http://www.consultant.ru>) құқықтық жүйесінен алынған РФ ОБ ұсыныс хаттары.

РФ ОБ 2003 жылдан бері шетелге ақша шығарумен байланысты күмәнді операциялардың мынандай схемаларын анықтаған:

- РФ аумағында бейрезиденттерден тауарлар сатып алуды көздейтін келісімшарттар бойынша шетелдерге ақша қаражаттарын шығару;

- РФ аумағынан тыс жерлердегі бейрезиденттерден РФ аумағына кіргізбейтін тауарларды сатып алуды көздейтін келісімшарттар бойынша шетелдерге ақша қаражаттарын шығару;

- тауарлар импортын көздейтін келісімшарттар бойынша коммерциялық кредит шартымен тауарларды кейіннен РФ аумағына кіргізбестен алдын ала төлемдер жүргізу арқылы ақша қаражаттарын шетелдерге шығару (импортқа алдын ала төлем);

- тауардың РФ аумағына кіргізілгендігі ФКҚ деректер қорына енгізілмеген тауарлар декларациясымен расталған тауарлар импортына төлем жасау арқылы шетелдерге ақша қаражаттарын шығару;

- тауарлар импортын көздейтін келісімшарттар бойынша РФ аумағына кіргізілген кезде оның шарттық құнын бірнеше есе көтеру арқылы, сонымен қатар, тауардың бір партиясын кедендік төлемдер мен салық салуды көздемейтін жеңілдетілген шарттарды пайдаланып бірнеше рет кіргізіп, шығару арқылы (кейіннен шығару үшін кіргізу) шетелдерге ақша қаражаттарын шығару;

- тауарлардың РФ аумағына кіргізілгендігі күмәнді құжаттармен расталған тауарлар импортын көздейтін келісімшарттар бойынша шетелдерге ақша қаражаттарын шығару:

1-нұсқа – Кедендік одақтың мүшесі болып табылмайтын елдердегі бейрезидент-банктерде ашылған есеп шоттар арқылы;

2-нұсқа – ресейлік банктерде ашылған қазақстандық компаниялардың есеп шоттары арқылы;

3-нұсқа – қазақстандық банктерде ашылған қазақстандық компаниялардың есеп шоттары арқылы;

- қызмет көрсетуді көздейтін мәмілелер бойынша шетелдерге ақша қаражаттарын шығару (жүктерді халықаралық тасымалдау, туристік қызметтер, бағдарламалық қамтамасыз етуге және интеллектуалдық меншіктің құқығына ие болу);

- агенттік шарттар бойынша шетелдерге ақша қаражаттарын шығару;

- инвестициялық шарттар бойынша немесе шетелдердегі жылжымайтын мүлікті сату-сатып алу шарттары бойынша шетелдерге ақша қаражаттарын шығару;

- шетелдік компанияның жарғылық капиталындағы үлесті сатып алуды көздейтін шарттар бойынша шетелдерге ақша қаражаттарын шығару;

- құнды қағаздарды сату-сатып алу шарттары бойынша шетелдерге ақша қаражаттарын шығару;

- ресейлік және шетелдік эмитенттердің шығарған вексельдерін сатып алуға байланысты операциялар бойынша шетелдерге ақша қаражаттарын шығару;

- жеке вексельдер бойынша міндеттемелерді ресейлік банктердің орындауына байланысты операциялар бойынша шетелдерге ақша қаражаттарын шығару;

- резиденттердің шетел банктерінде ашылған есеп шоттарына басқа резиденттердің ақша аударуы арқылы шетелдерге ақша қаражаттарын шығару;

- резиденттердің шетелдердегі банктерде ашылған жеке есеп шоттарына ақша аудару арқылы шетелдерге ақша қаражаттарын шығару;

- орындаушы қағаздарының шешімдерін орындауға байланысты операциялар арқылы шетелдерге ақша қаражаттарын шығару;

- басқа да күмәнді операциялар (заем шарттары, қайта сақтандыру шарттары бойынша және т.б.).

Қазақстан Республикасындағы ипотекалық кредиттеу

Бағжанов Б.А. – Зерттеулер және статистика департаменті Макроэкономикалық болжау және мониторинг басқармасының жетекші маман-талдаушысы.

Кеңестік тұрғын үй қаржыландыру жүйесі бюджеттік қаражатты мемлекеттік тұрғын үй құрылысына орталықтандырылған бөлуді, кейін азаматтардың арасында бөлуді көздеді. Бұл жүйе Қазақстанның тәуелсіздікті алған және нарықтық экономикаға өту кезеңінде өзінің жарамсыздығын көрсетті. Әлемнің экономикалық тұрғыдан дамыған елдерінің көбінде негізгі қаражат көзі азаматтардың меншікті қаражаты, сондай-ақ банктердің кредиттері болып табылады. Жылжымайтын мүлік саласындағы мамандар «пәтер мәселесінің» оңтайлы шешімі ұзақмерзімді ипотекалық кредиттеу жүйесін дамыту деп санайды.

Ипотекалық кредиттеу – тұрғын үй саласына инвестицияларды тартудың ең тиімді тәсілдердің бірі. Ипотекалық кредиттеу халықтың – тұрғын үй жағдайларын жақсартудағы, банктердің – тиімді әрі пайда әкелетін жұмысындағы, құрылыс саласының – өндірісті жұмыспен қамтамасыз етудегі, мемлекеттің – экономикалық өсудегі мүдделерін ұштастыруға мүмкіндік береді.[1]

Қазақстан Республикасында ипотекалық кредиттеу 1991 жылы «Мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру туралы», «Меншік туралы» заңдарын қабылдаумен дами бастады. 1995 жылы «Жылжымайтын мүлік ипотекасы» негізгі заңы қабылданды. Осы заң ипотеканы кредиттің түрі ретінде айқындады, бұл ретте кепіл ретінде кепіл берушінің иелігінде және пайдалануында қалатын жылжымайтын мүлік немесе ондағы үлесі болады. Осылайша, тұрғын үй саласында нарықтық қатынастардың қалыптасуына заңнамалық база жасалды.[2,3]

Заңнамалық базаның құрылуымен қатар ипотекалық кредиттеудің ілеспе қаржылық инфрақұрылымы қалыптасты.

Қазақстан Республикасының Үкіметі 1999 жылдың соңында Тұрғын үй құрылысын ұзақ мерзімді қаржыландырудың және ипотекалық несие беру жүйесін дамытудың 2000-2002 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекітті. Тұжырымдамада банктердің және өзге де кредиторлардың қарыз алушы азаматтарға ұзақмерзімді ипотекалық кредиттерді беруі, сондай-ақ кредит беру үшін кредиторларды қажетті ұзақмерзімді ресурстармен қамтамасыз ету тетігі қамтылатын ипотекалық кредит берудің біртұтас жүйесін құру болжамдалады. [4]

Үлгі ретінде Қазақстан малайзиялық ипотекалық кредиттеу жүйесінің моделін таңдады. Оның негізіне нарықтың екі деңгейлі құрылымы алынған, соның арқасында банктер бағалы қағаздар нарығында ипотекаға арналған «ұзақ» нысаналы ақшаны жинақтай алады және олардың осындай «ұзақ» әрі «жеңіл» (төмен пайызбен) тұрғын үй кредиттерін беруге мүмкіндігі болады. Мұнда бірінші деңгей – кредиттердің өзі, ал екінші – арнайы ипотекалық бағалы қағаздар (облигациялар, кепіл қағаздары), олардың көмегімен кредитор банктерге қаржы бөлінеді. Қазақстан Республикасында екі деңгейлі ипотекалық кредиттеу жүйесінің жұмыс істеу тетігі неғұрлым толығырақ 1-суретте көрсетіледі.

2000 жылы осы жүйені енгізу басталды және Ұлттық Банк Қазақстан ипотекалық ұйымын құрды. «Қазақстан ипотекалық компаниясы» АҚ қызметінің мақсаты ипотекалық кредиттер бойынша талап ету құқықтарын сатып алу арқылы екінші деңгейдегі банктерді қайта қаржыландыру болып табылады, бұл банктердің ипотекалық кредиттер беру көлемін ұлғайтуға ықпал етті.

Ипотекалық кредиттеу жүйесі.

Бастапқы нарық:

1 — тұрғын үйге меншік құқықтарын беру;

2 — тұрғын үй кепілі (ипотека);

3 — кепілге салынған мүлікті тәуекелсіз бағалау;

4 — жылжымайтын мүліктің құқықтық мәртебесін тексеру және ипотеканы тіркеу;

5 — кепілге салынған мүлікті және қарыз алушының өмірін сақтандыру;

6 — ипотекалық кредит беру;

7 — тұрғын үй алу үшін ақша қаражатын беру;

12 — қарыз алушы міндеттемелерін орындамаған жағдайда кепілге салынған мүлікті өндіріп алу;

13 — сақтандыру оқиғасы басталған жағдайда сақтандыру өтемақысын төлеу.

Қайталама нарық:

8 — ипотекалық кредит бойынша талаптарды басқаға беру;

9 — ипотекалық облигацияларды орналастыру;

10 — ипотекалық облигациялар үшін ақша қаражаты;

11 — ипотекалық кредиттер үшін ақша қаражаты.

Осылайша, ипотекалық компания бастапқы нарықта коммерциялық банктер арқылы жұмыс істейді, ал қайталама нарықта екінші деңгейдегі банктердің функцияларын жүзеге асыратын оператордың функциясын олардан стандартты ипотекалық кредиттерді сатып алу және осы кредиттермен қамтамасыз етілген ипотекалық облигацияларды шығару арқылы орындайды.

2003 жылы халықтың ипотекалық бағдарламаларға қолжетімділігін кредиторлармен кредиттік тәуекелдерді бөлу арқылы арттыру мақсатында Ұлттық Банк Қазақстан ипотекалық кредиттерге кепілдік беру қорын құрды.

Ипотекалық кредиттерге кепілдік беру қорын құру Қазақстанға ипотекалық кредиттер нарығын оңтайландыруға және кеңейтуге, оның орнықтылығын көтеруге мүмкіндік берді. Ипотекалық кредиттерге кепілдік беру (сақтандыру) жүйесі Қазақстан ипотекалық

кредиттерге кепілдік беру қорының кредитордың бүкіл кредит мерзімі ішіндегі таза шығынын 100%-ға дейін жабуын болжайды [5].

Тұрғын үй жағдайын жақсарту үшін қарыз алу мақсатында жеке жинақ ақшаны жинақтауға негізделген тұрғын үйді қаржыландыру тетігінен тұратын Қазақстандағы құрылыс жинақ ақшасы жүйесін дамыту ипотекалық кредиттеудің маңызды бөлігі болды.

2000 жылдың соңында «Қазақстан Республикасындағы тұрғын үй құрылысы жинақ ақшасы туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды, ол тұрғын үй құрылыс жинақ ақшасы жүйесінің субъектілері арасындағы қатынастарды, сондай-ақ осы жүйені мемлекет тарапынан ынталандырудың талаптарын, мазмұнын және нысандарын реттеуге арналды [6].

Бұл тұрғын үй құрылысы жинақ ақшасы жүйесі, көбіне, екінші деңгейдегі банктерден ипотекалық кредиттерді алу кезінде бастапқы жарналарды енгізу үшін қажетті қаражаты жоқ, бірақ кірісі айтарлықтай тұрақты азаматтар санатына арналған. Құрылыс жинақ ақшасы жүйесінің субъектілеріне қатысты мемлекеттің рөлі салымшыларға олардың салымдары бойынша сыйақы төлеу арқылы тұрғын үй құрылысы жинақ ақшасы жүйесіне қолдау көрсету болып табылады.

2003 жылы «Қазақстанның тұрғын үй құрылыс жинақ банкі» АҚ құрылды, ол тұрғын үй құрылысы жинақ ақшасы жүйесін іске асыратын Қазақстандағы жалғыз қаржы институты болып табылады. Тұрғын үй құрылысы жинақ ақшасы жүйесі, ең алдымен, әлеуметтік тұрғыдан бағдарланған жоба ретінде, себебі көбіне әл-ауқаты орташадан жоғары адамдарға бағдарланған ипотекалық кредиттеуге қарағанда кіріс деңгейі жоғары емес адамдардың тұрғын үй алуына мүмкіндік береді.

Елімізде ипотекалық кредиттеудің дамуымен қатар негізгі өлшемшарттар азаю жағына қарай өзгеріске ұшырады. Алғашқы ипотекалық кредиттерді екінші деңгейдегі банктер Қазақстанда 1998 жылы бере бастады. Ипотекалық кредиттер бойынша сыйақының алдын ала мөлшерлемелері жылдық 20%-ға дейін жетті, ипотекалық қарыз бойынша бастапқы жарна мөлшері шамамен 40-50%-ды құрады. Қарыз мерзімі 6-10 жылдан асқан жоқ.

2000 жылдан бастап Қазақстан экономикасы қарқынды өсу кезеңіне өтті. Осы кезеңде отандық банктер сыртқы нарықтардан айтарлықтай қарыз алды, бұл экономиканы кредиттеудің өсуіне және тұтастай алғанда экономиканың өсуіне, сондай-ақ шетел валютасында берілетін қарыздардың арзандауына ықпал етті. 2007 жылдың ортасында Қазақстандағы банк жүйесінің сыртқы борышы ІЖӨ-нің 50%-на дерлік жетті. Банк саласындағы өтімділіктің айтарлықтай өсуі кредиттер бойынша мөлшерлемелердің төмендеуіне ғана емес, қарыз алушыларға қойылатын талаптардың едәуір жеңілдеуіне әкеп соқты.

2005 жылдан бастап банктердегі кредиттер бойынша сыйақы мөлшерлемесі шамамен жылдық 10-13%-ды құрады, бастапқы жарна мөлшері 10-15%-ға дейін төмендеді, кредит мерзімі орташа алғанда 10 жылды құрады. Бұл ипотекалық кредиттеудің және банк секторының дамуымен, халықтың әл-ауқатының жақсаруымен, сондай-ақ тұтастай алғанда елдегі макроэкономикалық ахуалдың қолайлы болуымен байланысты болды [7].

2000-2007 жылдары экономика орташа алғанда жылына 10%-ға өскен кезде банктердің экономикаға берген кредиттері көлемінің жыл сайын өсуі орташа алғанда 65% болды. Қазақстан экономикасы ақша қаражатының мұндай айтарлықтай көлемін «қорытуға» қауқарсыз болды, бұл инвестициялау құралдары жетіспеген жағдайда салалардың дамуындағы теңгерімсіздікке, «көпіршіктердің» қалыптасуына, атап айтқанда құрылыстың және жылжымайтын мүлік бағасының қарқынды өсуіне әкеп соқты.

Ақшаны жылжымайтын мүлікке салу пайдалы болды. Нәтижесінде, 2003 жылы ипотекалық кредиттеу 287%-ға, келесі жылы 237%-ға, 2005 жылы 122%-ға өсті (1-кесте).

Банктердің халықты ипотекалық кредиттеуі (2003 жыл - 2016 жыл аралығы)

млрд. теңге

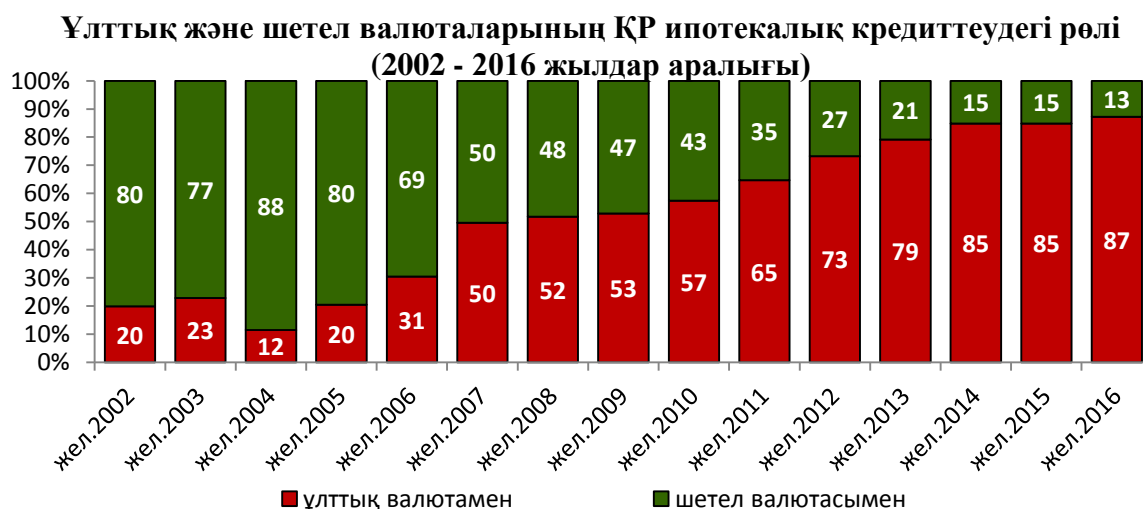
	жел.03	жел.04	жел.05	жел.06	жел.07	жел.08	жел.09	жел.10	жел.11	жел.12	жел.13	жел.14	жел.15	жел.16
Барлық кредиттер (кезеңнің соңында):	29,5	99,4	220,5	396,1	682,5	650,5	690,2	685,0	734,2	806,0	863,8	912,0	900,8	983,3
тиісті жылға %-бен	286,7%	236,7%	121,9%	79,6%	72,3%	-4,7%	6,1%	-0,8%	7,2%	9,8%	7,2%	5,6%	-1,2%	9,2%
Ұлттық валютамен	6,7	11,4	45,2	120,8	338,3	336,6	364,6	393,3	474,9	590,3	683,4	773,8	763,9	857,7
тиісті жылға %-бен	343,4%	70,0%	295,0%	167,4%	180,0%	-0,5%	8,3%	7,9%	20,7%	24,3%	15,8%	13,2%	-1,3%	12,3%
шетел валютасымен	22,8	87,9	175,3	275,3	344,2	313,9	325,7	291,7	259,3	215,7	180,4	138,2	136,9	125,6
тиісті жылға %-бен	272,6%	286,0%	99,4%	57,0%	25,0%	-8,8%	3,8%	-10,4%	-11,1%	-16,8%	-16,4%	-23,4%	-0,9%	-8,3%

1-кесте

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Банк саласында теңге бағамының нығаюымен (2002 жылғы желтоқсанға қатысты курс теңгенің бағамы 2007 жылғы желтоқсанда 1 АҚШ доллары үшін 155,9 теңгеден 120,3 теңгеге дейін 22,8%-ға нығайды) бірге валюталық өтімділіктің айтарлықтай көлемінің ағыны кредиттердің айтарлықтай бөлігін ипотекалық дүрбелең кезінде шетел валютасымен беруге себепші болды. Нәтижесінде, ипотекалық қарыздарды долларландыру деңгейі 2002-2007 жылдар аралығында 50%-дан 88%-ға жетті (2-сурет).

2-сурет

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Ипотекалық нарықты дамытудың қолайлы кезеңі 2007 жылғы тамызда аяқталды, мұнда Қазақстан экономикасы АҚШ-тағы subprime ипотекалық қарыздар нарығында дағдарыстың бірінші байқалу әсерін сезінді.

Сыртқы қаржыландыру көздеріне қолжетімділік, дамушы нарықтардың көпшілігі сияқты Қазақстандық банктер үшін шектеулі болып қалды. Кәсіби емес инвесторлардың нарықтарында қарыз алып пайдалануларға (облигациялар шығарылымы, IPO жүргізу арқылы) рұқсаттың жоқ болуына, ал кәсіби инвесторлардың синдикатталған қарыздарды тарту мүмкіндігінің сақталуына қарамастан, өткен кезеңде айтарлықтай сыртқы қарыз алуды жүргізген қазақстандық банктер өтімділік бойынша қиыншылықтарға ұшырай бастады.

АҚШ-та subprime ипотека нарығындағы дағдарыс кейіннен әлемдік экономикалық дағдарысқа айналған 2007-2008 жылдардағы қаржы дағдарысының басы болды. 2008 жылы

қазақстандық банктер үшін қаржыландырудың сыртқы терезесі толық жабылды және банктер кредиттік белсенділігін толығымен тоқтатты. Бұрын алынған сыртқы қарыздарды қайта қаржыландыру мүмкіндігінің болмауы 2008 жылы ипотека 4,7%-ға төмендеуіне әкеп соқты. Банктер құрылыс компанияларын қаржыландыруды және ипотекалық қарыздарды беруді айтарлықтай қысқартты, кредиттер бойынша мөлшерлемелерді өсірді және бұрын берілген қарыздарды қайтаруға назар аударып, қарыз алушыларға талаптарды күшейтті.

Жалпы алғанда, банктердің экономиканы кредиттеуі 2008 жылы 2007 жылғы 54,7%-дық өсіммен салыстырғанда 2,8%-ға ғана өсті. Соның салдары ретінде, банктік кредиттеуге тәуелді салалардың дамуы жалпы тоқтады. Мәселен, құрылыс жұмыстарының 2007 жылғы 56,7%-дық өсімнен кейінгі көлемі 2008 жылы 10,4%-ға ғана ұлғайды, ал 2009 жылы 4,9%-ға қысқарды.

2008 жылғы 2-жартыжылдықтан бастап шикізат ресурстардың әлемдік бағасы түсе бастады, Қазақстанда инфляцияның өсімі үдеді, ол 2008 жылы 17,0%-ға жетті, 2009 жылғы ақпанда теңгенің девальвациясы болды. Осылайша, 2008-2009 жылдары Қазақстанның экономикасы мен банк секторы дағдарыс жағдайында қалды.

Сырттан қарыз алуды шектеу банктерде валюталық ресурстар тапшылығына апарды және шетел валютасымен ипотекалық кредитті беруге әсер етті. 2007 жылдан бастап шетел валютасымен кредитті берудің көлемі қарқынды төмендей бастады, ал мөлшерлемесі өсті. 2009 жылғы ақпанда болған теңгенің девальвациясы қарыз алушылардың валюталық қарызға деген қызығушылығын бірталай төмендетті. Сол кезден бастап ұлттық валютада ипотекалық қарыздарды берудің көлемі серпінді өсті, ал шетел валютасында төмендеді.

2015 жылғы тамызда теңгенің еркін өзгермелі айырбастау бағамына өту, сондай-ақ алты ай ішінде шетел валютасында кірісі жоқ жеке тұлғаларға осы валютада ипотекалық қарыздарды беруге Ұлттық Банк енгізген тыйым валюталық ипотеканың толығымен болмауына әкеп соқты. Нәтижесінде, 2016 жылы шетел валютасында бірде-бір ипотекалық қарыз берілген жоқ (3-сурет) [8].

3-сурет

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Мемлекет шаралардың ауқымды кешенін іске асыру арқылы дағдарыс және дағдарыстан кейінгі кезеңде банк секторына және ипотекалық нарыққа елеулі қолдауды көрсеткенін атап өткен жөн.

Дағдарыстың бастапқы белгілерімен күрес үшін 2007 жылғы 6 қарашада Үкімет Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуының тұрақтылығын қамтамасыз ету жөніндегі бірінші кезектегі іс-қимылдар жоспарын қабылдады. Оны іске

асыруға мемлекеттік бюджеттен шамамен 550 млрд. теңге бөлінді. Қаражат тұрғын үй объектілерінің үлестік құрылысын аяқтауға, шағын және орта бизнесті қолдауға, агроөнеркәсіптік кешенді дамытуға және азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге жұмсалды.

2008 жылғы қарашада Қазақстан Республикасы Үкіметінің, Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің және Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігінің Экономиканы және қаржы жүйесін тұрақтандыру жөніндегі 2009-2010 жылдарға арналған бірлескен іс-қимыл жоспары қабылданды. Жоспарды қаржылық қамтамасыз ету үшін 1 200 млрд. теңге (10 млрд. АҚШ доллары) көлемінде Ұлттық қордың қаражаты бөлінді. Қаражат банктерді, құрылыс салаларын, ШОБ-ты, ауыл шаруашылығын қолдауға жұмсалды.

Сондай-ақ, аталған жоспар шеңберінде 120 млрд. теңге ипотекалық қарыздарды қайта қаржыландыруға бөлінді. Бағдарламаның мақсаты ипотекалық қарыздар бойынша сыйақының қолданыстағы мөлшерлемесін 9-11%-ға дейін төмендету, қарыздарды шетел валютасынан теңгеге аудару, сондай-ақ ай сайынғы төлемдердің мөлшерін төмендету үшін осындай қарыздардың мерзімін 20 жылға дейін ұзарту болып табылды.

Қазақстанда 2005 жылдан бастап халықтың кең ауқымына тұрғын үйдің қолжетімділігін қамтамасыз ететін тұрғын үй құрылысын дамыту проблемаларын кешенді түрде шешу негізгі мақсаты болып табылатын Тұрғын үй құрылысын дамытудың мемлекеттік бағдарламасы іске асырылып келеді. Дағдарыс жағдайларында сол жерлердегі мемлекеттік бағдарламаны іске асыратын әкімшіліктерге жаңа үй салудың орнына жеке компаниялар салып қойған пәтерлерді мемлекеттік бағдарламаның қаражаты есебінен сатып алуға рұқсат берілді. Бұл ретте, осындай үйлерден сатып алынатын баспананың бағасы мемлекеттік бағдарламада белгіленген құн лимитінен асып кетпеуі тиіс болатын.

2015 жылдан бастап ұлттық валютадағы ипотекалық кредиттердің одан әрі өсуіне Ұлттық Банк іске қосқан қайта қаржыландыру бағдарламасы ықпал етті. Бағдарлама шеңберінде қарыз алушылар қарыз мерзімін 20 жылға дейін ұлғайта отырып, валютадағы ипотекалық кредиттерді теңгеге айырбастай алады.

Ағымдағы кезде Қазақстанда жұмыс істейтін екінші деңгейдегі 33 банктің ішінен банк жүйесіне қатысушы барлығы 18 банк ипотекалық кредиттеуді ұсынады. Тұрғын үйді кредиттеудің қомақты үлесі «Қазақстанның Тұрғын үй құрылысы жинақ банкі» АҚ-қа екінші деңгейдегі банктердің портфеліндегі ипотекалық кредиттеудің жалпы көлемінің 33,5% мөлшерінде тиесілі. «Тұрғын үй құрылысы жинақ банкі» елімізде тұрғын үй құрылыс жинақтарының жүйесін іске асыратын жалғыз банк екендігін ескерсек, аталған факті баршамызға белгілі болып табылады.

Жүйе жұмысының басынан бастап 2016 жылғы 1 желтоқсандағы жағдай бойынша банк 2,79 трлн. теңге сомасына 1,13 миллионнан астам шарт жасады. 2016 жылғы 9 ай ішінде 187,8 мың шарт жасалды. Компанияның деректері бойынша 2013 жылы банктің қолданыстағы кредиттік портфелі 149,1 млрд. теңгені құраса, 2014 жылы – 203,8 млрд. теңгені, 2015 жылы – 279,5 млрд. теңгені құрады, ал 2016 жылғы тоғыз ай ішінде 300,9 млрд. теңге деңгейіне жетті. [9]

Ипотека нарығы қолайлы мөлшерлемелер және коммерциялық банктер үшін жоғары тәуекелдер, өз кезегінде, халықтың азын-аулақ кірістерінен туындаған тәуекелдер бойынша ұзақ ақшаның болмауына байланысты мемлекеттік ипотекалық сегмент жағына қарай ығысып барады.

Дереккөзі: Ranking.kz есебі

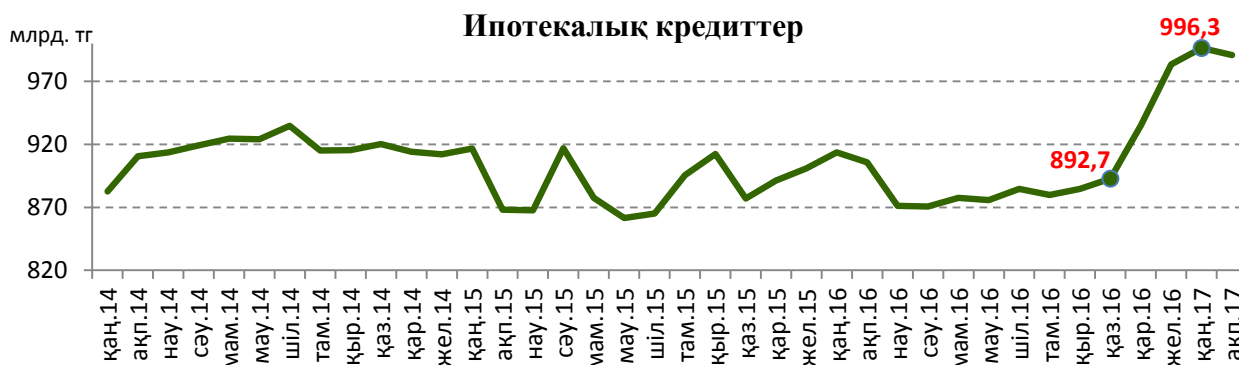
Ипотеканың ұзақ мерзімді сипатта болуына байланысты, экономика серпініндегі жоғары құбылмалылық және капиталдың дамыған нарығының болмауы нарықтың ипотекалық сегментінің орнықты өсуіне жағдай жасамайтыны анық. Ипотекалық кредиттердің шамамен 40%-ының мемлекеттік институттарға - «Тұрғын үй құрылыс жинақ банкі» АҚ-қа және «Қазақстан ипотекалық компаниясы» АҚ-қа тиесілі екенін ескере отырып ипотекалық нарықтағы белсенділік негізінен табыс көзі төмен бұқаралық сегментке бағдарланған тұрғын үй құрылысының мемлекеттік бағдарламалары бойынша кредиттеуге негізделген.

Барынша қолжетімді бағамен, кредит бойынша мөлшерлемелері төмен тұрғын үй сатып алуға мүмкіндік беретін тұрғын үй құрылысын мемлекеттік қолдау жүйесі халық үшін жақсы мүмкіндік болып табылады. 2017 жылдан бастап елімізде «Нұрлы Жер» тұрғын үй бағдарламасын іске асыру басталады, оның мақсаты алдағы 15 жылда 1,5 млн. отбасын тұрғын үймен қамтамасыз ету болып табылады.

Бағдарламаны іске асыру үшін бірқатар іс-шаралар кешені көзделген, оның ішінде мемлекеттің «Даму» АҚ арқылы субсидиялар беруі есебінен құрылыс салушылар үшін кредиттердің құнын төмендету, «Қазақстан ипотекалық компаниясы» АҚ арқылы халық үшін банктер беретін ипотекалық кредиттерді субсидиялау, Тұрғын үй құрылыс жинақ банкі салымшылары үшін әкімдіктердің кредиттік тұрғын үй салуы.

Бүгінгі таңда ипотекалық кредиттеу нарығы дағдарыстан кейінгі кезеңдегі ең жоғарғы өсу қарқынын көрсетті. 2016 жылғы қазан – 2017 жылғы қаңтар аралығында ипотекалық қарыздар портфелінің көлемі 11,6%-ға немесе ақшамен көрсетілгенде 103,6 млрд. теңгеге ұлғайды (5-сурет).

5-сурет

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

2017 жылғы 1 наурыздағы жағдай бойынша Қазақстан банктерінің портфельдеріндегі ипотекалық кредиттердің көлемі соңғы екі жылда 10,6%-ға өскенін көрсете отырып, 1 008,4 млрд. теңгені құрады. Алайда 2015 жылғы ақпанда белгіленген ең жоғарғы мәндермен (1 056,4 млрд. теңге) салыстырғанда 4,5%-ға төмендеу байқалды (6-сурет).

6-сурет

ҚР ЕДБ портфельдеріндегі ипотекалық кредиттеудің көлемі

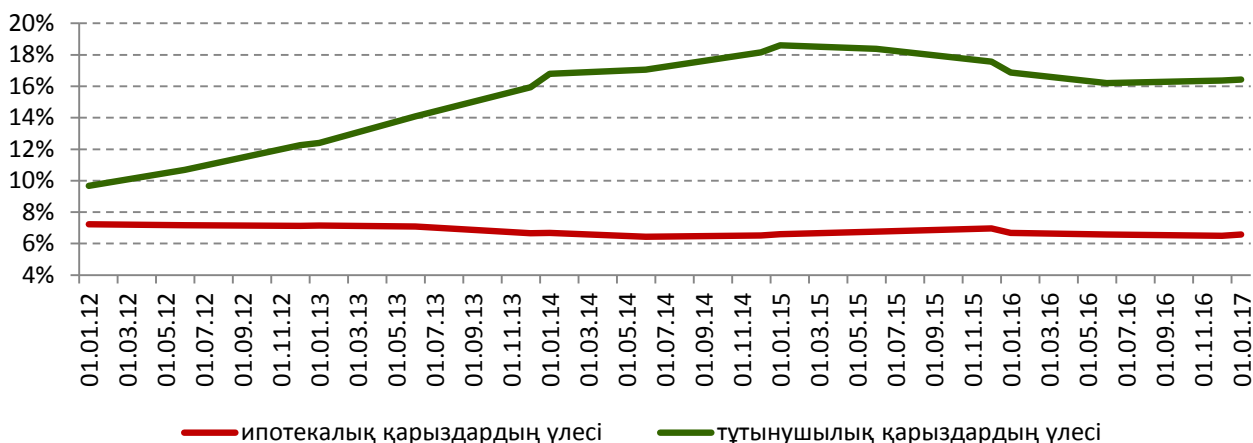
Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Банктер кредиттерінің жалпы көлеміндегі ипотекалық кредиттеудің үлесі 2015-2017 жылдары 6,4-7,8% шегінде құбылып отырды. Бұл ретте ипотекалық кредиттерді анағұрлым көп беру (7,8%) 2015 жылғы шілде-тамызда, ал ең аз беру (6,4%) – 2016 жылғы тамыз-қыркүйекте байқалды. Қазақстан Республикасында портфелі толығымен ипотекалық кредиттен тұратын жалғыз екінші деңгейдегі банк «Тұрғын үй құрылыс жинақ банкі» АҚ болып табылады.

Жалпы ипотекалық қарыздарға сұраныстың төмендеуіне банктердің ипотекалық қарыз беру бойынша кредит саясатының қатандатылуы себеп болды. Кредиттеу бағдарламалары бойынша ең жоғарғы сома төмендетілді, банктердің маржалары ұлғайды, қарыз алушылардың төлем жасау қабілетіне және кепілмен қамтамасыз етуге қойылатын талаптар күшейтілді.

Сонымен қатар, ипотекалық қарыздардың кредиттердің жалпы көлеміндегі үлес салмағы 4 жыл ішінде 7,2%-дан 6,6%-ға дейін қысқарды. Салыстыру үшін, сол кезең ішінде тұтынушылық кредиттердің салмағы 9,6%-дан 16,4%-ға дейін ұлғайды (7-сурет). Тұтынушылық кредиттердің үлесі үнемі өсуде және тиісінше олардың рөлі мен мәні ұлғаяда.

ҚР ЕДБ несиелік портфеліндегі ипотекалық және тұтынушылық қарыздардың үлесі

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Тәжірибе көрсететіндей, ипотекалық кредиттеуді дамыту мемлекетке айтарлықтай пайда әкеледі. Ең алдымен, ол тұрғын үй проблемасын шешуге ықпал етеді, бұл әлеуметтік саясат тұрғысынан өте маңызды. Бұл ретте азаматтардың өз бастамасы ынталандырылады. Оның үстіне, кредиттеу үшін ішкі инвестициялар, яғни халықтың жинақ ақшасы, институционалдық инвесторлардың ақшасы тартылады.

Қазақстанда ипотекалық кредиттеуді одан әрі дамытудың негізгі алғышарттары – тұрғын үйге әлеуетті жоғары сұраныстың болуы, көші-қон процестері, экономиканың тұрақтануы.

Қорытындылай келе, ипотекалық кредиттеуді дамыту нәтижесінде экономиканың нақты секторын, атап айтқанда құрылысты және онымен байланысты салаларды жанана қаржыландыру жүреді деп тұжырымдауға болады. Салдары ретінде, ескі тұрғын үйлер қорын ауыстыру және қалпына келтіру, инфрақұрылымды дамыту проблемалары шешіледі. Осының барлығы салық салынатын базаның өсуіне және бюджетке салықтар мен алымдар түріндегі түсімдердің ұлғаюына ықпал етеді.

Әлемдік тәжірибе ипотекалық кредиттеуді дамыту жалпы алғанда ел экономикасын дамытудың маңызды факторы болып табылатынын дәлелдейді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Стивен С. Муди // Долгосрочная перспектива: рынок ипотечного кредитования в Казахстане // Банки Казахстана. – 2002. - № 5. – С. 24-30;
2. «Жылжымайтын мүлік ипотекасы туралы» 1995 жылғы 23 желтоқсандағы №107 Қазақстан Республикасының Заңы;
3. «Мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру туралы» 1991 жылғы 22 маусымдағы № 695-ХІІ Қазақстан Республикасының Заңы;
4. www.inform.kz;
5. Джумабаев Е. Особенности национальной ипотеки // Юридическая газета 2004г. - №1. –стр. 42-45;
6. Агалцова С. Жилье в кредит // Банки Казахстана – 2010 -№1, 56-бет;
7. Валентинова Л. Ипотечное кредитование // Промышленность Казахстана – 2004. - №4. стр. 12-14;

8. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне екінші деңгейдегі банктердің жұмыс істемейтін кредиттері мен активтері, қаржылық қызметтер көрсету және қаржы ұйымдары мен Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің қызметі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2015 жылғы 24 қарашадағы № 422-V Қазақстан Республикасының Заңы;
9. <http://www.kursiv.kz;>
10. <http://www.ranking.kz;>
11. Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасындағы тұрғын үй құрылысының 2008-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы туралы» 2007 жылғы 20 тамыздағы № 383 Жарлығы, Астана қ.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік-жеке әріптестікті дамыту жағдайында концессиялық келісімдердің бухгалтерлік есебінің өзекті проблемалары

Усабаев А.К. – Бухгалтерлік есеп департаменті Ұлттық Банктің бухгалтерлік есебінің әдіснамасы басқармасының бас маман-экономисі.

Мақалада концессиялық келісімдер нысанындағы мемлекеттік-жеке әріптестікті дамыту жағдайында Қазақстан Республикасы экономикасының мемлекеттік секторында бухгалтерлік есебін жетілдіру мәселелері қаралған. Концессия объектілерін, концессиялық міндеттемелерді, кірістер мен шығыстарды ҚСХҚЕС (IPSAS) және ХҚЕС (IFRS) сәйкес есепке алу тәртібі қарастырылған, концессия шарттарын есепке алудың проблемалары бойынша ұсынымдар берілген.

Негізгі сөздер: концессиялық актив, концессиялық міндеттеме, қаржылық міндеттеме моделі, құқық беру моделі, концедент, концессионер (оператор), концессия шарттары бойынша бухгалтерлік есеп, активтер мен міндеттемелерді, кірістер мен шығыстарды тану, ҚСХҚЕС (IPSAS) 32, ХҚЕС (IFRS).

Мемлекеттік-жеке әріптестіктің жаңа нысандарының қалыптасуы және таралуы көрсетілетін қоғамдық маңызы бар қызметтер аясын кеңейту және сапасын арттыру мақсатында қоғамдық инфрақұрылымды дамытуға бағытталған. Концессиялық келісімдер нысанындағы мемлекеттік-жеке әріптестік қоғамдық қызметтерді көрсету кезінде пайдаланылатын жаңа объектілер салу немесе бар объектілерді экономикаға жеке инвестицияларды тарту жолымен, мемлекеттен қарыз алуды ұлғайтпай жаңғырту жөніндегі инвестициялық жобаларды қаржыландыру міндеттерін шешуге арналған.

Концессия шартының мынадай түрлері жасалады:

- концессионердің концессия объектісін кейіннен мемлекеттің меншігіне бере отырып, концессия объектісін құруын көздейтін концессия шарты;
- концессионер мен концеденттің концессия объектісін құру (қайта құру) және пайдалану жөніндегі бірлескен қызметін көздейтін концессия шарты;
- мемлекет меншігіндегі концессия объектісін қайта құру және пайдалану мақсатында концессионерге сенімгерлік басқаруға не мүліктік жалдауға (жалға) беруді көздейтін концессия шарты;
- концессионер меншігіндегі концессия объектісін концедентке не ол өкілеттік берген тұлғаға, оның ішінде концедент концессия объектісін сатып алу құқығымен мүліктік жалдауға (жалға) беруді көздейтін концессия шарты [1].

Концессия объектісін есепке алу және концеденттің де, концессионердің де концессия шарттары бойынша активтер мен міндеттемелер туралы ақпаратты қаржылық есепте беру тәртібі концессиялық келісімдермен байланысты айтарлықтай өзекті мәселелер болып табылады.

Объектіні концессияға берудің мынадай нысандары бар:

- концеденттің қолданыстағы объектілерін концессионерге концессияға беру;
- концессионердің концессия шарттары шеңберінде салынып жатқан объектілерді өз ресурстары есебінен салуы;
- концессия шарттарының талаптары бойынша концессионердің концедентпен бірге қаржыландыру шартымен концессия объектілерін салуы;
- концессияға берілген объектілер концессионер тарапынан жаңғырту, қайта салу бойынша айтарлықтай шығындарынан және басқа да шығындарынан кейін пайдаланылуы мүмкін.

Концедент – Қазақстан Республикасы, оның атынан Қазақстан Республикасының Үкіметі немесе жергілікті атқарушы орган, сондай-ақ олар концессия шартын жасасуға уәкілеттік берген мемлекеттік органдар әрекет етеді.

Концессионер – концессия шартын жасасқан, оның ішінде өз қызметін бірлескен қызмет (жай серіктестік) туралы шарт негізінде жүзеге асыратын, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын жеке тұлға және (немесе) мемлекеттік мекемелерді және дауыс беретін акцияларының (жарғылық капиталға қатысу үлестерінің) елу және одан көп пайызы мемлекетке тікелей немесе жанама түрде тиесілі (концессиялық жобаларды қаржыландыру жөніндегі ұйымдардан басқа) болатын квазимемлекеттік сектор субъектілерін қоспағанда, заңды тұлға [1].

Концессия нысанындағы мемлекеттік жеке әріптестік жаңа концессия объектілерін құруға немесе қолданыстағыларын қайта құруға және жаңғыртуға және концессия объектілерін одан әрі пайдалануға бағытталған. Қаржыландыру концессионердің (оператордың) қаражаты есебінен немесе концеденттің ортақ қаржыландыруы талабымен қаржыландырылады. Концессия объектілері – концедент концессионерге (операторға) концессияға беретін не концессионер құратын, (реконструкциялайтын) және одан әрі концессионер пайдаланатын әлеуметтік инфрақұрылым мен тіршілікті қамтамасыз етудің қолданыстағы объектілері.

Концессия объектілерінің ерекшелігі олардың әлеуметтік инфрақұрылым мен тіршілікті қамтамасыз ету объектілері, қамтамасыз етілуі Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес мемлекеттік органдарға жүктелген, қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін пайдаланылатын объектілер, объектілер жиынтықтары болып табылатындығында.

«Концессиялар туралы» Қазақстан Республикасы Заңының (бұдан әрі мәтін бойынша – Заң) 5-бабына сәйкес концессия шарты бойынша меншік құқығы мынадай тәртіппен беріледі:

1) мемлекеттік меншіктегі жылжымайтын және жылжитын мүлік, концессия объектілері бойынша қызметті жүзеге асыруға байланысты айрықша құқықтар концессия шартында көзделген тәртіппен концессионердің уақытша иеленуіне және пайдалануына беріледі.

2) егер концессия шартында өзгеше көзделмесе, концессия объектілерінде жүргізілген жақсартулар, сондай-ақ аяқталмаған құрылыс объектілері және концессия шартының талаптарын орындау кезінде пайда болған зияткерлік шығармашылық қызмет нәтижелеріне мүліктік құқықтар мемлекеттік меншікке беріледі.

3) егер концессия шартында өзгеше көзделмесе, концессия шартының талаптарын орындау нәтижесінде пайда болған концессия объектілері құрылғаннан кейін мемлекеттік меншікке беріледі [1]. Концессиялық келісімдер бойынша активті баланста тану және концеденттің немесе концессионердің қаржылық есептілігінде концессия объектілерін ұсыну мәселелері таза есепке алу проблемасы болып табылмайды, себебі бұл мәселеде бір жағынан, меншік иесі-концеденттің мүдделері, және екінші жағынан, оператор-концессионердің мүдделері тоғысады. Концессионердің немесе концеденттің балансындағы активті тану туралы мәселені шешу үшін концессия объектісін кімнің: оператор-концессионердің әлде концеденттің бақылайтынын айқындау қажет?

Халықаралық қаржылық есептілік стандарттарының тұжырымдамалық негіздеріне орай мазмұнның нысанға қарағанда басымдығы бойынша концессия объектісін баланста тану мақсаттары үшін активті иеленуге байланысты барлық тәуекелдер мен пайданы беруді бағалауды назарға алады. Іс жүзінде активті иеленуге байланысты барлық айтарлықтай пайда мен тәуекелдер, концессиялық келісім объектісінің кездейсоқ жойылу немесе оған осы объектіні берген сәттен бастап кездейсоқ бүліну тәуекелін қоса алғанда, концессионерге ауыстырылған.

Бұл проблеманы шешу кезінде субъектінің тарапынан бақылаудың болуын айқындау жөніндегі халықаралық стандарттардың тұжырымдамалық ережелері маңызды болып табылады. Концедент активті таныған кезде концессиялық активке бақылаудың болу белгілеріне сәйкестікті назарға алған жөн.

Міндеттелген келісім концедентке концессиялық активті пайдалануды бақылау құқығын берген жағдайларда, актив концеденттің тарапынан бақылау бөлігіндегі талаптарға

жауап береді. Концеденттің тарапынан активке бақылаудың растауы ретінде концессиялық келісімдер бойынша концеденттің қызмет (шарттың талаптары бойынша ұсынылатын жұмыстар, көрсетілетін қызметтер) түрлерін айқындау бойынша; тауарларға (жұмыстарға, көрсетілетін қызметтерге) бағаларды (тарифтерді) және бағаны айқындау тәртібін белгілеу бойынша; концессионер концессия шарты бойынша ұсынатын тауарлар (жұмыстар, көрсетілетін қызметтер) сапасының стандарттарын белгілеу бойынша және т.б. құқықтары болып табылады. Концедент бағаны толық бақылауға ие болуға міндетті емес: бағаны келісіммен немесе тәуелсіз орган міндеттейтін концедент реттесе жеткілікті, ол өз қызметін концедент сияқты (мысалы, жоғарғы шекті белгілеу тетігінің көмегімен) сол салада немесе концессияның сол секторында (мысалы, ауруханалар, мектептер немесе университеттер) жүзеге асыратын басқа субъектілерді реттейді. Сонымен бірге концедент меншік құқықтарымен келісімнің қолданылу мерзімінің аяғында концессия объектілерінде кез келген қалдық үлесті бақылайды. Концеденттің кез келген қалдық үлесті бақылауы оператордың (концессионердің) активті сатуға немесе кепілге салуға іс жүзінде қабілетін шектеуге, сол сияқты концедентке қызметтерді көрсетуге арналған концессиялық келісімнің бүкіл қолданылу мерзімінде тұрақты пайдалану құқығын беруге тиіс.

Заңның ережелеріне сәйкес концессионердің шарттың талаптарын орындау нәтижесінде құрған концессия объектілері осы объектілерді концессионер одан әрі пайдалана отырып концессия объектісі құрылған сәттен бастап мемлекеттік меншікке беріледі. Аяқталмаған құрылыс объектілері және концессия шартының талаптарын орындау кезінде туындаған зияткерлік меншік құқықтары, концессияға берілген мемлекеттік меншіктің қолданыстағы объектілерінде жүргізілген жақсартулар мемлекеттік меншік болып табылады [1].

Заңның 5-бабына сәйкес мемлекеттік меншікке өткізу сәті концессионердің концессия объектісінің құрылысын аяқтауы болып табылады.

Егер заңды нысан тұрғысынан ғана алсақ, онда салынатын, құрылыс сатысындағы активті оператор-концессионер таниды.

Бірақ салынатын объектінің концессиялық келісімге сәйкес концессиялық актив болып табылатын фактіні ескеретін болсақ, онда активті концессионердің балансында тану туралы мәселені «Қызмет көрсету жөніндегі концессиялық келісім» 32-ҚСХҚЕС-ке және «Қызмет көрсету жөніндегі концессиялық келісім» 12-ХҚЕСТК (IFRIC) түсіндірмелеріне сәйкес қарау керек.

Тіпті, егер концессионер салатын, құрылыс сатысындағы объект оператор-концессионердің меншігі болса, концессиялық келісімнің экономикалық мазмұнына сәйкес ол концеденттің (мемлекеттің) активі болып табылады. Осы жағдайда экономиканың мемлекеттік және жеке секторлары субъектілерінің қаржылық есептілігіндегі ақпаратты дәйекті ұсыну қағидатын іске асыру тұрғысынан қарау керек.

Есептік қана болып табылмайтын осы проблема активтер мен міндеттемелер құрамында дұрыс тану және концедент пен концессионердің толық және дәйекті қаржылық есептілігін ұсыну үшін шешілуге тиіс.

Осы мәселені шешу үшін халықаралық қаржылық есептілік стандарттарына сәйкес активтерді тану өлшемшарттарына жүгіну ұсынылады. Және бірінші кезекте, «бақылау» экономикалық санатына, себебі ХҚЕС мен ҚСХҚЕС-те активті айқындау кезінде субъект тарапынан бақылаудың болуы активтің міндетті сипаты болып табылады.

ХҚЕС-тің Тұжырымдамалық негіздеріне сәйкес актив өткен оқиғалардың нәтижесінде ұйым бақылайтын ресурс болып табылады, одан ұйымға болашақ экономикалық пайданың түсуі күтіледі.

Көптеген активтер, мысалы дебиторлық берешек немесе жылжымайтын мүлік, заңды құқықтармен, оның ішінде меншік құқығымен байланыстырылады. Активтің болуын анықтау кезінде меншік құқығы қажетті талап болып табылмайды; мысалы, егер ұйым жылжымайтын мүліктен түсуі күтілетін пайданы бақылайтын болса, жалға алынған жылжымайтын мүлік актив болып табылады. Ұйымның пайданы бақылау мүмкіндігінің әдетте заңды құқықтардың нәтижесі болып табылатынына қарамастан, кейбір объектілер

тіпті заңдық тұрғыдан бақылау болмаса да, активтің анықтамасын қанағаттандыруы мүмкін [2]. ХҚЕС-тің Тұжырымдамалық негіздеріне сәйкес актив – бұл қазіргі кезде өткен оқиға нәтижесінде субъект бақылайтын ресурс, одан субъектіге экономикалық пайданың немесе пайдалы әлеуеттің түсуі күтіледі.

Ресурс субъектіге экономикалық пайданың немесе пайдалы әлеуеттің түсуін қамтамасыз етуге қабілетті бапты білдіреді. Осы ресурсты субъект бақылауға тиіс. Пайда тікелей ресурстың өзінен не ресурсқа құқықтардан алынуы мүмкін. Кейбір ресурстар қызмет көрсетуге арналған ресурсты пайдалану; қызмет көрсету үшін сыртқы тараптың ресурстарын пайдалану, мысалы, жалдау; ақша қаражатын оны іске асыру арқылы конвертациялау; ресурс құнының көтерілуі нәтижесінде туындайтын пайдаға құқықтарды және ақша қаражатының ағынын қоса алғанда субъектінің әртүрлі пайдаға құқықтарын іске асырады.

Ресурспен қамтамасыз етілетін пайда пайдалы әлеует немесе экономикалық пайда түрінде көрсетілген. Пайдалы әлеует активтің әлеуеті болып табылады, оны субъект тауарлар мен қызметтерді ұсыну үшін пайдаланады, сонымен қатар субъектінің мақсатқа қол жеткізуіне ықпал етеді. Пайдалы әлеует субъектіге өз мақсатына таза ақша түсімдерін міндетті түрде шоғырландыру қажетінсіз қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Мемлекеттік сектордың құрамында пайдалы әлеует болатын активтерінде рекреациялық-қалыпқа келтіру саласына, мәдени құндылықтарды сақтау, әлеуметтік қызметтер, қорғаныс саласына жататын активтер және үкіметке және мемлекеттік сектордың басқа субъектілеріне тиесілі, үшінші тараптарға тауарлар мен қызметтер ұсыну үшін пайдаланылатын активтер қамтылуы мүмкін. Осындай тауарлар мен қызметтер ұжымдық немесе жеке тұтынуға арналуы мүмкін. Көптеген тауарлар мен қызметтер нарықтық бәсеке жоқ немесе шектелген облыстарда ұсынылуы мүмкін. Осындай активтерді пайдалану және оларды иелену шектелуі мүмкін.

Субъект есепті күнгі ресурсты бақылауға тиіс.

Ресурсты бақылау мыналарды болжамдайды: субъект үшін пайдалы әлеуетке немесе ресурстан туындайтын экономикалық пайда нысанында активтен пайданы пайдалану мүмкіндігі; субъект үшін басқа тараптарға ресурста жасалған пайданың сипаты және пайдалану тәсілі туралы нұсқаулар беру мүмкіндігі.

Ресурсты бақылайтын орынның бар екендігін бағалау кезінде субъект мынадай бақылау белгілерінің бар екендігін айқындауға тиіс:

- заңды меншігі;
- ресурсқа қолжетімдік немесе, керісінше, ресурсқа қол жетімділіктен бас тарту не осы қолжетімділікті шектеу қабілеті;
- оның мақсаттарына қол жеткізу үшін ресурстарды пайдалануды қамтамасыз ету тәсілдерінің болуы;
- пайдалы әлеуетке немесе ресурстан туындайтын экономикалық пайдаларға мәжбүрлеп іске асырылатын құқықтардың болуы.

Концессионерге уақытша иелік етуге және пайдалануға берілген мемлекеттік меншіктің қазіргі объектілері бойынша оларды жұмыстық жай-күйде ұстау және тиімді пайдалану шығындарына концессионер жауап береді.

Концессионер концессия объектілерін пайдалану нәтижесінде алған өнім және өзге кірістер оның меншігі болып табылады.

Салынған немесе әзірленген актив

Актив құрылысы немесе әзірлеу кезеңі ішінде концессиялық активті тану қажеттігін айқындау кезінде активті тану өлшемдері болашақ экономикалық пайданың түсу ықтималдылығы немесе сервистік әлеует және шығындарды бағалаудың сенімді немесе әділ құнның болуы тұрғысынан есепке алынуға тиіс.

Егер құрылыс немесе әзірлеу кезеңінде негізгі құрал-жабдықтар үшін, сол сияқты материалдық емес активтер үшін тану өлшемдері орындалса, онда концедент құрылыс кезеңі ішінде концессиялық активті таниды.

ХКЕС және ҚСХКЕС активті айқындау жөніндегі әдіснамалық ережелерін ескере отырып, жоғарыда көрсетілген тану өлшемдерді орындау кезінде концессиялық объект концессионердің емес концеденттің балансында көрсетіледі.

КРХКЕС түсіндірулеріне (12-IFRIC «Қызметті ұсыну бойынша концессиялық келісімдер») сәйкес «инфрақұрылым... концессионердің (оператордың) негізгі құрал-жабдықтары құрамында танылуға тиіс емес, себебі шарттық қызметтері көрсету келісімі операторға қоғамдық қызмет көрсету инфрақұрылымын пайдалану құқығын бермейді. Операторда келісімшартта айқындалған талаптарға сәйкес концессия жеткізушінің атынан қоғамдық қызмет көрсетуге арналған инфрақұрылымды басқаруға рұқсаты бар.» [3].

Концессионердің концессиялық объектіні жаңғырту немесе жетілдіру шығындарын өтеу шығарылған тауарларды (жұмыстарды, қызметтерді) сату және концессия объектісін пайдалану барысында кірістер алу арқылы инвестициялық шығындарды өтеу нысаны немесе шығындарды өтеу нысаны бойынша жүзеге асырылады.

Концедент тұрғысынан алғанда концессиялық келісімдер бойынша активтер мен міндеттемелерді есепке алу тәртібін қоғамдық сектордың халықаралық қаржылық есептілік стандарттары айқындайды (32-ҚСХКЕС «Қызметті ұсыну бойынша концессиялық келісімдер: концедент») [4].

Активтер мен міндеттемелерді тану

Халықаралық қаржылық есептілік стандарттарына сәйкес концессияны есепке алудың екі моделі айқындалды: қаржылық міндеттеме және құқықтар беру.

Бірінші модель бойынша концедент қаржылық міндеттемені таниды, мұнда ол концессиялық активтің құрылысы және оны жетілдіру қызметін көрсеткені үшін операторға төлем жүргізуге міндетті. Концессионер (оператор) концессиялық объектінің құрылысы, әзірлеу, сатып алу немесе жетілдіру бойынша оларға көрсетілген қызметтер үшін кірісті таниды.

Концедент қаржылық міндеттемені таниды, мұнда ол концессиялық активтің (яғни, салынған, әзірленген, сатып алынған немесе жетілдірілген) құрылысы және оны жетілдіру қызметін көрсеткені үшін операторға төлем жүргізуге міндетті.

Концессионер (оператор) құрылыс, әзірлеу, сатып алу, жетілдіру және пайдалану бойынша оларға көрсетілген қызметтер үшін кірісті таниды.

Концессионерден концессия объектілері түскен кезде, сондай-ақ концессионер тарапынан қайта құру, жаңғырту, күрделі жұмыс бойынша орындалған жұмыстар сомасына концеденттің бухгалтерлік есебінде актив қаржылық концессиялық міндеттемені бір мезгілде көрсете отырып, танылады.

Концессиялық міндеттеме сипаты бойынша ұзақ мерзімді болып табылатындықтан, концедент қаржылық міндеттемені ұзақ мерзімді кредиторлық берешектің шоттарына есепке алуы тиіс.

Концедент концессиялық міндеттемелерді бюджеттен бөлінген қаржыландыру есебінен және тиісінше, қаржыландыру көзіне қарай өтеуі тиіс, кредиторлық берешекті өтеу ақшалай қаражатты есепке алу шоттарының кредиттері бойынша бір уақытта жазылады.

Концессионер концессия объектілерін тұрғызу бойынша шығындарды, жаңғырту және қайта жаңарту бойынша күрделі шығындарды есепке алуды, және, тиісінше, кірістер мен шығындарды тануды қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттарына (12 IFRIC «Қызметті көрсету бойынша концессиялық келісімдер») берілген түсіндірмелерге сәйкес жүзеге асырады [5].

Екінші үлгі бойынша концедент операторға концессиялық активтердің бөгде пайдаланушыларынан кірісті алу құқығын бергенде міндеттемені мойындайды. Бұл жағдайда 12 IFRIC 26-т. сәйкес оператор материалдық емес активті мойындайды.

Екінші үлгі бойынша концедент тарапынан қаржылық міндеттеме мойындалмайды.

Концессионер тарапынан концессиялық активтерді пайдаланудан түскен кірістерді алу құқығын мойындауы бір уақытта кірістерді мойындай отырып, материалдық емес активтердің құрамында мойындайды.

Концессионердің қаржылық есептілігінің мақсаттары үшін концессиялық келісімдер бойынша активтер мен міндеттемелерді есепке алу тәртібі қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттарына (12 IFRIC «Қызметті көрсету бойынша концессиялық келісімдер») берілген түсіндірмелерде айқындалған.

Концессионер көрсеткен қызметтен түскен кірісті мойындау

Концессиялық келісімге сәйкес концессионер (оператор) инфрақұрылым объектілерін қоғамдық қызметті көрсету мақсатында салады немесе сатып алады, немесе концессионерге қызметті көрсетуге келісім беру мақсатында қолданыстағы инфрақұрылымға қолжетімділік беріледі.

Концессионер (оператор) қызметтің бірнеше түрін жеткізуші ретінде болады: жаңа объектілерді салу немесе қолданыстағы объектілерді жетілдіру бойынша, сондай-ақ оларды басқару бойынша.

Концессионер (оператор) 11 ХҚЕС «Мердігерлік шарттарына» сәйкес инфрақұрылымдық объектілерді салу және жетілдіру бойынша қызметті көрсетуден түскен кірісті және «Түсім» 18 ХҚЕС-ке сәйкес инфрақұрылымдық объектілерді басқару нәтижесінде қызметті көрсетуден түскен кірісті бөлек мойындауы тиіс [6].

Концессионер (оператор) қаржылық активті концессия жеткізушісінен немесе оның нұсқауы бойынша 11 ХҚЕС сәйкес құрылыс бойынша қызметті көрсеткені үшін ақшалай қаражатты немесе басқа қаржылық активті алуға сөзсіз шарттық құқығы болатын дәрежеде мойындауы тиіс [7]. Не концессионер (оператор) материалдық емес активті қоғамдық қызметті пайдаланушылардан ақы алу (лицензия) құқығын алатын дәрежеде мойындауы тиіс.

Осы жарияланымда концессионермен және концеденттің қаржылық есептілігінде халықаралық қаржылық есептілік стандарттарының (ХҚЕС) және халықаралық қоғамдық сектордың қаржылық есептілік стандарттарының (ХҚСҚЕС) (IPSAS 32) ережелерін ескере отырып, концессиялық келісімдері бойынша активтер мен міндеттемелерді есепке алу бойынша өзекті мәселелерді өзара байланысты қарау мақсаты қойылды.

Концессиялық келісімдер бойынша активтер мен міндеттемелерді мойындау және есепке алу бойынша ұсынылған тәртіп концеденттің балансындағы концессиялық объектілерді көрсету және ХҚЕС пен ХҚСҚЕС ережелеріне сәйкес концессионердегі кірістер мен шығыстарды есепке алу бойынша талаптарды тікелей көрсетуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Концессиялар туралы» 2006 жылғы 7 шілдедегі № 167 Қазақстан Республикасының Заңы (өзгерістерімен және толықтыруларымен);
2. Қаржылық есептіліктің ергелі негіздері;
3. The Conceptual Framework for general Purpose Financial Reporting by Public Sector Entities//Handbook of International Public Sector Accounting Pronouncements. - 2015 Edition .- Volume 1.- p. 49;
4. 32 ХҚСҚЕС (IPSAS) «Қызметті көрсету бойынша концессиялық келісімдер: концедент»;
5. 12 ХҚСҚЕС (IFRIC) «Қызметті көрсету бойынша концессиялық келісімдер»;
6. 18 ХҚЕС «Түсім»;
7. 11 ХҚЕС «Мердігерлік шарттары».

Қазақстан өңірлері бойынша салалардың экспорттық әлеуетін бағалау

Мұқанов Н.С. – Зерттеулер және статистика департаменті Макроэкономикалық болжау және мониторинг басқармасының бас маман-талдаушысы

Қазақстан экономикасын әртараптандыру жөніндегі саясатты жүргізу үшін жаңа өсу нүктелерін анықтау қажет. Осыған байланысты өнімді экспортқа шығара алатын және саладағы жұмыспен қамтылғандар саны мен өндірілетін өнімнің көлемі бойынша есептегенде жақсы өнімділікті көрсететін әлеуетті салаларды анықтау мақсатында Қазақстанның әрбір жеке өңіріне динамикалық талдау жүргізілді.

Негізгі сөздер: шоғырлану коэффициенті, мамандану коэффициенті, оқшаулану коэффициенті, экспорттық әлеует, Қазақстан, өңірлерді талдау.

JEL-жіктелуі: R10, R50, R58.

Әдіснама

Бағалау Қазақстан өңірлеріндегі негізгі салалар бойынша 2001 жылдан бастап 2015 жылға дейін сала мен өңірдің шоғырлануы және мамандануы әдісін пайдалана отырып жүргізілді.

Бағалау үшін өңірлердің салалық оқшаулануды, шоғырлануды және мамандануды бағалауға мүмкіндік беретін әртүрлі көрсеткіштер мен көптеген әртүрлі статистикалық әдістерді (Херфиндаль-Хиршман индексі, Кругман айырмашылығы индексі, Лилиен индексі және т.б.) пайдалануға болады.

Бұл зерттеуде тәжірибелік талдау үшін кеңінен таралған және нәтижелерді түсіндіру үшін оңай «Location quotients» түрлендірілген әдістемесі [1] пайдаланылды, оның жалпы көрінісі мынадай. Өңірдегі сала үлесінің экономикадағы бүкіл саланың үлесіне қатынасы талдау үшін пайдаланылатын көрсеткішке қарай өңірдің мамандану, оқшаулану немесе әлеуетінің деңгейін сипаттайды.

Бағалау үшін әр саладағы жалпы өңірлік өнім, әр саладағы өңірлік жұмыспен қамтылуы [2] бойынша, тауарлық номенклатураның бөлімдері бойынша өңірлік экспорттың [3] көрсеткіштері пайдаланылды.

Нәтижесінде мынадай көрсеткіштер алынды:

1) Жұмыс күшінің оқшаулану коэффициенті (LI):

$$LI = \frac{(e_i/e)}{(E_i/E)}$$

мұнда e_i – i саласындағы өңірлік жұмыспен қамтылу; e – өңірлік жұмыспен қамтылу; E_i – i саласындағы ұлттық жұмыспен қамтылу; E – ұлттық жұмыспен қамтылу.

2) Өндірістік мамандану коэффициенті (PI):

$$PI = \frac{(p_i/p)}{(P_i/P)}$$

мұнда p_i – i саласының өңірлік өнімі; p – жалпы өңірлік өнім; P_i – i саласындағы жалпы ішкі өнім; P – жалпы ішкі өнім.

3) Экспорттық әлеует коэффициенті (EI):

$$EI = \frac{(a_i/a)}{(A_i/A)}$$

мұнда a_i – i саласындағы тауарлық номенклатураның бөлімдері бойынша өңірлік экспорт; a – өңірлік экспорт; A_i – i саласындағы тауарлық номенклатураның бөлімдері бойынша ұлттық экспорт; A – ұлттық экспорт.

Егер жұмыс күшінің оқшаулану коэффициенті 1-ден асатын жағдайда, бұл барлық экономикамен салыстырғанда өңірдегі жұмыс күшінің үлкен салалық оқшаулануы туралы

куәландырады. Алайда PI-дың тиісті өсуі болмаған кезде LI-дың өсуі еңбек өнімділігінің салыстырмалы түрде төмендеуін куәландыратын болады.

Осылайша, LI коэффициенті төмен және PI және EI коэффициенттері жоғары болған сайын, өңірдегі қаралып отырған сала барынша өнімдірек және даму бағытында болады. Сонымен қатар, саланы жұмыс күшінің жоғары оқшаулануы және өндірістік мамандану болған, бірақ экспорттық әлеует болмаған кезде ішкі тұтынуға бағытталған деп атауға болатынын атап өткен жөн.

Осыған байланысты мынадай жіктеме әзірленді:

1. Экспорттың үлесі үлкен дамыған салалар (PI және EI 2-ден жоғары);
2. Экспорттың үлесі орташа дамушы салалар (PI және EI 1 мен 2-нің арасында);
3. Экспорттық әлеуеті бар салалар (PI және EI өсуі 0,5 пен 1-дің арасында);
4. Ішкі нарыққа бағытталған салалар (LI және PI мәндері жоғары, бірақ EI бойынша төмен);
5. Салалық экспорттық хаб (PI төмен және EI жоғары).

Өңірдің әртараптануының жалпы рейтингі (R) барлық өңірлер бойынша барлық қаралып отырған көрсеткіштерді орташа алу арқылы қосымша бағаланады, осы көрсеткіш төмен болған сайын өңірдің әртараптануы азырақ болады.

Нәтижелер

Қаралған кезеңдегі жинақталған және орташа алынған нәтижелер 1-қосымшада берілген⁹.

Орташа алғанда қаралған кезеңде ең көп әртараптандырылған өңірлер Солтүстік Қазақстан және Ақмола облыстары, ең аз әртараптандырылған – Қызылорда және Атырау облыстары болып табылады.

Өңірлердің «Ауыл, орман және балық шаруашылығы» саласындағы экспорттық әлеуеті

«Тірі жануарлар және мал шаруашылығы өнімдері» бабы бойынша Ақмола облысының экспорттық әлеуеті 2008-2010 жылдары күрт төмендегеніне қарамастан, 2011 жылдан кейін бұл әлеует қайта қалпына келіп, толыққанды іске асырылды, соның нәтижесінде экспорттың осы бабындағы өңірдің үлесі айтарлықтай өсті. Экспорттың осы бабы бойынша осыған ұқсас серпінді Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстарында атап өтуге болады.

Сонымен бірге 2011 жылдан бастап Ақмола облысының «Өсімдік тектес өнімдер» бабының экспорты айтарлықтай өсті. Алайда 2015 жылы ол үлес төмендеді, бұл нақты айырбастау бағамының шектен тыс нығаюымен байланысты болуы мүмкін. Бұл әсерді 2015 жылы экспортының төмендеуі байқалған, ауыл, орман және балық шаруашылығы салалары дамыған басқа облыстар бойынша цифрлар да растайды. Мысалы, Алматы қаласының «Ағаш және ағаштан жасалған бұйымдар» бабының экспорты 10 еседен аса төмендеді. Тұтастай алғанда ауыл, орман және балық шаруашылығы саласының экспорты өңдеуші саладағы экспортқа қарағанда нақты айырбастау бағамының серпініне сезімтал болып табылады. Мәселен 2015 жылы салалардағы құлдырау тиісінше 14%-бен салыстырғанда 20% болды.

«Тірі жануарлар және мал шаруашылығының өнімдері» бабы бойынша экспорттық әлеуеті 2009 жылдан бері үздіксіз төмендеп келе жатқан Шығыс Қазақстан облысындағы қарастырылып отырған салаға жеке көңіл бөлген жөн, тұтастай алғанда сала бұл аймақта экспорттың басқа баптары бойынша тұрақты емес.

Ауыл, орман және балық шаруашылығы саласының экспорттық әлеуеті Қарағанды, Қызылорда, Павлодар, Ақтөбе және Батыс Қазақстан облыстарында іске асырылмаған, себебі қазіргі кезде ішкі тұтынуға бағытталған барлық қажетті ресурстар (жұмыс күші және өндіріс) бар.

⁹ Әрбір өңір бойынша барынша толық нәтижелер жеке экономикалық зерттеу түрінде берілетін болады.

Өңірлердің «Тау-кен өндіру өнеркәсібі» саласындағы экспорттық әлеуеті

Ақмола облысы мен Астана қаласында тау-кен өндіру өнеркәсібі болмағанмен, экспорттың «Минералды өнімдер» бабы бойынша айтарлықтай үлесі Астана қаласына тиесілі. Экспорттың осы бабы бойынша осыған ұқсас ахуал Алматы облысы мен Алматы қаласында байқалады. Бұл фактілер экспорттың жүру статистикасының жетілдірілмегенін көрсетеді, бұл өңір бойынша осы саладағы нақты ахуалдың бұрмалануына әкеп соғуы мүмкін.

Өңірлердің «Өңдеу өнеркәсібі» саласындағы экспорттық әлеуеті

Ақтөбе және Қарағанды облыстарында «Тоңмайлар немесе өсімдік майлары, олардан ажыратып алынған өнімдер» бабы бойынша экспорттық әлеуеті бар. 2005 жылға дейін Ақтөбе облысының «Химиялық және онымен байланысты өнеркәсіп салаларының өнімдері» экспорттық бабы бойынша әлеуеті болды. Алайда, экспорттың тұрақты көлемдеріне қарамастан басқа облыстардан экспорттың жоғары өсу қарқынына байланысты Ақтөбе облысы өзінің үлесін және тиісінше экспорттық әлеуетін жоғалтты.

Бұл ретте «Бағалы емес металдар мен солардан жасалған бұйымдар» бабы бойынша Ақтөбе облысы 2000 жылдары аз ғана үлеспен бастай отырып өзінің экспорттық әлеуетін жоспарлы түрде іске асырды және қазіргі кезде осы экспорт бабы бойынша ірі үлестердің біреуін иеленді. Сонымен қатар, Ақтөбе облысы «Оптикалық, фотосуреттік, медициналық және басқа да құралдар мен аппараттар; сағаттар, музыкалық аспаптар» экспорттық бабы бойынша үлесін біртіндеп жоғалтып отырды және қазіргі уақытта Атырау облысымен және Алматы мен Астана қалаларымен салыстырғанда аз ғана үлеске ие.

Ақмола облысында 2011 жылдан бастап «Азық-түлік өнеркәсібі өнімдері; алкогольді және алкогольсіз сусындар және сірке суы, темекі», «Пластмассалар және солардан жасалған бұйымдар; каучук, резина және солардан жасалған бұйымдар» баптары бойынша экспорт пайда болды. Бұл ретте Солтүстік Қазақстан облысынан соңғы экспорттық бап бойынша үлестің айтарлықтай қысқаруы аясында 2009 жылдан бастап соңғы экспорттық бап бойынша Павлодар облысы бойынша күрт өсу болды. Сондай-ақ 2012 жылдан бастап Солтүстік Қазақстан облысынан «Химиялық және соған байланысты өнеркәсіп салаларындағы өнім» бабының экспорты төмендегендігін атап өткен жөн, бұл Астана қаласынан осы бап экспортының күрт өсуі аясында болды.

Ақмола облысындағы қаралып отырған салаға назар аудару қажет, мұнда «Машиналар, жабдықтар және механизмдер; электр техникалық жабдықтар» бабы бойынша экспорт әлеуеті 2013 жылдан бастап үздіксіз төмендеп келеді, ал Астана қаласынан осы баптың экспорты тоқтамай өсуде.

Қызығы сол, 2006 жылға дейін Астана қаласында «Ағаштан немесе басқа талшықты өсімдік материалдарынан қағаз массасы» бабының экспортында айтарлықтай үлеске ие болған, алайда қазіргі кезде осы үлес аз ғана болып отыр. Сондай-ақ, Алматы қаласынан осы бап бойынша экспорт 2013 жылдан бастап күрт төмендеді. Сол жылдан бастап Қарағанды, Қостанай және Шығыс Қазақстан облыстарынан «Асыл немесе жартылай асыл тастар, бағалы металдар; бижутерия; монеталар» бабының экспорты төмендеді.

2009 жылдан бастап «Былғары шикізаты, аң терісі, аң терісінің шикізаты және олардан жасалған бұйымдар» бабы бойынша Алматы қаласынан экспорттың 50 еседен астам төмендегеніне жеке назар аударған жөн. Бұл ретте, 2014 жылдан бастап Қарағанды облысынан бұл баптың экспорты күрт өсті.

2015 жылдан бастап Алматы қаласынан, Алматы облысынан, Ақтөбе және Шығыс Қазақстан облыстарынан «Тастан, гипстен, цементтен, асбесттен, слюдадан немесе ұқсас материалдардан жасалған бұйымдар» және «Бағалы емес металдар және олардан жасалған бұйымдар» баптарының экспорты төмендеуде. Осы жылы Солтүстік Қазақстан облысынан

«Тамақ өнеркәсібі өнімдері; алкогольді және алкогольсіз сусындар және сірке су, темекі» бабы бойынша экспорт 2-есеге қысқарды.

Шығыс Қазақстан облысында 2011 жылдан бастап «Аяқ киім және бас киім, қолшатырлар, таяқ, өрімтал, жасанды гүлдер, шаштан жасалған бұйымдар» бабы бойынша экспорт күрт өсті және осы бап бойынша жалпы еліміз бойынша экспорттың айтарлықтай үлесін алды.

Батыс Қазақстан және Солтүстік Қазақстан облыстары әр түрлі болуына қарамастан өңдеу өнеркәсібі баптарының экспортында маңызды әрі орнықты үлестері жоқ.

Өңірлердің өзге де салалар бойынша экспорттық әлеуеті көбіне қызмет саласында байқалып отыр. Бұл салалар, негізінен «Өнер туындылары, коллекциялау мен антиквариат мүліктері» және «Өзге да тауарлар» баптары бойынша Алматы қаласынан және Солтүстік Қазақстан облысынан экспортты қоспағанда, тек ішкі нарыққа ғана бағдарланған. Аздаған экспорт Алматы және Батыс Қазақстан облыстарында тіркелді. Экспорттық әлеуетке Жамбыл облысы және Астана қаласы (атап айтқанда, «Өнер туындылары, коллекциялау мен антиквариат мүліктері» бабы бойынша) иеленіп отыр.

Алматы мен Астана қалалары **өңірлік экспорттық хабтар** болып табылады. Атап айтқанда, Алматы облысының ауыл шаруашылығы саласының және өңдеу өнеркәсібінің өнімдері экспортқа шығарылуда, оның ішінде Алматы қаласы арқылы. Ақмола облысының ауыл шаруашылығы саласының және химия өнеркәсібінің өнімдері ішінара Астана қаласы арқылы экспортталады.

2011 жылдан бастап Қазақстанның жекелеген облыстарында өңдеу саласындағы және ауыл шаруашылығы саласындағы жекелеген баптардың бұрын байқалмаған экспортының пайда болғанын атап өтуіміз қажет. Оған Үкімет қабылдаған 2009-2010 жылдарға арналған дағдарысқа қарсы шаралар себеп болды, олар шағын және орта бизнесті қолдауға, агроөнеркәсіптік кешенді ынталандыруға және бірқатар индустриялық және инфрақұрылымдық жобаларды іске асыруға бағытталған.

Тарихи, демографиялық және экономикалық алғышарттар талданған зерттеудің нәтижесінде Қазақстанның жекелеген өңірлерінде экспорттық әлеуеті бар салалар анықталды, олар қажетті қолдау көрсетілген кезде жаңа өсу нүктелері болуы және экономиканы әртараптандыруға көмектесуі мүмкін. Жаңа өсу нүктелері пайда болуына және дамуына ықпал ететін қолдау шаралары тікелей емес, жанама болуы тиіс екенін атап өткен жөн. Мемлекеттік қаржатты салу түріндегі қолдаудың тікелей шаралары тиімсіз және экономикаға қысқа мерзімді ықпал етеді, бұл ретте жеке инвестицияларды ығыстырады және сапалы және бәсекеге қабілетті өнімді жасауда кәсіпкерлік бастама мен ынталандыруды төмендетеді.

Осылайша, тікелей шаралардың орнына жанама қолдау шараларын қолдану қажет, олар бәсекеге қабілетті тұрақты экономикалық өсуді қалыптастыратын «табиғи» өсу нүктелерінің пайда болуына ықпал ететін болады. Жанама шараларға бизнесті жүргізу үшін қолайлы жағдайларды жасайтын шараларды жатқызуға болады: инфрақұрылымға, қажетті технологияларға және бір саладағы білімге инвестициялар, тиісті экспорттық әлеуеті бар жекелеген өңірлер үшін жекелеген салаларда салық және өзге жеңілдіктер.

Перспективада зерттеуді нақты өндірістік-экспорттық әлеуетті анықтау бойынша барынша нақты нәтижелерді алу үшін СЭҚ ТН бойынша 10 белгіге дейін жекелеген тауар топтарының экспортын талдауға және кері экспорттау құрауышты талдауға дейін тереңдетуге болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. «Location quotients» әдісі, Bureau of Economic Analysis. Қолжетімділік режімі: https://www.bea.gov/faq/index.cfm?faq_id=478;

2. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетінің «Талдау» ақпараттық-талдау жүйесі;
3. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетінің «Қазақстанның өңірлері» жыл сайынғы статистикалық жинағы.

1-қосымша. Кезеңде орташа алынған нәтижелер

2001-2015	Көрсеткіш / салалар	Ақмола	Ақтөбе	Алматы	Атырау	Батыс Қазақстан	Жамбыл	Қарағанды	Қостанай	Қызылорда	Маңғыстау	Өңтүстік Қазақстан	Павлодар	Солтүстік Қазақстан	Шығыс Қазақстан	Астана қ.	Алматы қ.
Ауыл шаруашылығы, орман және балық шаруашылығы	LI	1.4	0.9	1.6	0.3	1.2	1.2	0.6	1.3	0.8	0.1	1.4	1.0	1.8	1.0	0.0	0.0
	PI	3.7	0.9	3.1	0.2	0.7	2.3	0.6	3.2	0.7	0.1	2.1	0.9	5.2	1.6	0.0	0.0
	EI	11.3	0.3	6.3	0.0	0.1	4.9	0.3	7.3	0.2	0.0	4.1	0.4	19.8	0.8	3.6	3.2
Тірі мал және мал шаруашылығы өнімдері	EI	2.8	0.1	42.8	0.4	0.4	5.2	0.5	1.2	0.3	0.1	1.9	0.3	5.3	6.6	0.1	2.9
Өсімдік тектес өнімдер	EI	11.9	0.3	3.9	0.0	0.1	5.0	0.3	7.7	0.1	0.0	4.2	0.4	20.8	0.5	3.8	3.3
Ағаш және ағаштан жасалған өнімдер	EI	0.5	0.5	6.0	0.2	0.2	4.1	0.2	0.2	0.0	0.0	1.4	0.5	2.4	5.8	1.2	6.6
Өнеркәсіп	LI	0.9	1.3	0.5	1.1	0.6	0.6	2.2	1.1	0.8	2.5	0.5	1.7	0.5	1.3	0.5	0.9
	PI	0.6	1.4	0.8	1.8	1.5	0.6	1.6	0.8	1.6	2.0	0.8	1.3	0.3	1.1	0.1	0.2
	EI	0.7	1.0	0.8	1.0	1.0	0.9	1.0	0.8	1.0	1.0	0.9	1.0	0.3	1.0	0.9	0.9
Тау-кен өнеркәсібі және карьерді игеру (Минералдық өнімдер)	LI	0.7	2.1	0.3	1.6	0.6	0.5	1.7	1.6	1.2	5.0	0.4	1.3	0.2	1.2	0.3	0.5
	PI	0.2	1.8	0.0	3.1	3.1	0.1	0.6	0.7	2.4	2.9	0.3	0.2	0.0	0.4	0.0	0.0
	EI	0.1	1.0	0.2	1.4	1.4	0.3	0.1	0.9	1.4	1.4	0.6	0.6	0.2	0.2	1.0	0.5
Өңдеу өнеркәсібі	LI	0.9	1.0	0.5	0.9	0.6	0.6	2.4	0.8	0.6	1.5	0.5	1.9	0.6	1.3	0.7	1.1
	PI	1.3	0.7	1.7	0.4	0.4	1.2	2.9	0.9	0.3	0.3	1.8	2.5	0.8	2.0	0.3	0.4
	EI	2.4	1.2	3.0	0.0	0.1	2.8	3.7	0.4	0.0	0.1	1.7	2.4	0.7	3.6	0.5	2.2
Тоңмайлар және өсімдік майлары, олардан ажыратып алынған өнімдер	EI	0.3	0.7	2.6	0.0	0.0	0.8	1.3	0.1	0.0	0.0	15.2	0.0	0.4	1.0	0.1	5.3
Азық-түлік өнеркәсібінің өнімдері; алкогольдік және алкогольсіз сусындар және сірке суы, темекі	EI	0.8	0.2	72.1	0.1	0.1	12.6	0.1	2.8	0.0	0.0	3.2	0.2	8.3	0.8	0.1	4.2
Химия және онымен байланысты өнеркәсіп салаларының өнімдері	EI	3.0	0.6	0.6	0.0	0.0	9.6	0.1	0.1	0.1	0.0	2.7	8.3	0.0	1.4	1.6	4.9
Пластмассалар және одан жасалған өнімдер; каучук және резина өнімдері	EI	3.0	0.3	21.9	0.0	0.1	1.0	4.1	0.2	0.0	0.5	1.1	4.3	12.3	1.0	0.5	1.7
Тері шикізаты, аң терісі, теріден шикізат және олардан жасалған өнімдер	EI	0.7	0.1	7.2	0.0	0.1	23.9	0.2	1.7	0.0	0.0	1.8	0.2	0.6	0.5	0.2	10.8
Ағаштан немесе басқа талшықты өсімдік материалдарынан қағаз массасы	EI	0.0	0.0	25.8	0.0	0.1	1.1	0.0	3.3	0.0	0.0	0.9	0.1	0.2	4.0	1.3	7.3
Тоқыма және тоқыма өнімдері	EI	0.3	0.0	1.4	0.0	0.0	3.1	0.1	0.2	0.0	0.0	29.6	0.1	2.2	0.2	0.1	2.0
Аяқ киімдер және бас киімдер, қолшатырлар, таяқтар, құс жүнінен қамшылар, жасанды гүлдер, адам шашынан жасалған бұйымдар	EI	1.7	0.2	9.2	0.0	0.1	26.5	0.0	5.8	0.0	0.0	0.9	0.0	1.4	5.2	0.3	5.4
Тастан, гипстен, цементтен, асбесттен, слюдадан және өзгеден жасалған бұйымдар	EI	10.7	1.4	371.3	0.2	0.4	16.6	6.4	2.5	0.0	0.1	2.8	1.8	109.2	45.2	0.4	3.7
Асыл немесе жартылай асыл тастар, бағалы металдар; бижутерия: монеталар	EI	7.5	0.0	0.0	0.0	0.0	3.0	3.9	2.1	0.0	0.0	0.2	0.1	0.0	10.3	0.1	1.7
Бағалы емес металдар және олардан жасалған бұйымдар	EI	0.4	1.9	0.7	0.0	0.1	0.7	5.6	0.1	0.0	0.0	0.5	1.8	0.5	4.1	0.1	0.8
Машиналар, жабдықтар және механизмдер; электр техникалық жабдықтар	EI	26.2	0.2	20.0	0.3	0.9	1.7	0.2	0.6	0.1	0.5	1.0	0.6	1.0	2.9	0.5	4.5
Жер үсті, ауы және су көлігінің құралдары, олардың бөлігі және керек-жарағы	EI	0.5	0.5	1.9	0.3	0.3	0.7	0.2	0.7	0.2	1.2	1.1	0.4	1.9	0.3	3.2	5.0
Оптикалық, фото сурет, медициналық және басқа аспаптар мен аппараттар; сағаттар, музыкалық аспаптар	EI	1.6	0.9	0.8	1.1	1.3	0.2	0.1	0.1	0.0	1.4	0.2	0.1	0.6	0.3	1.2	4.2
Түрлі өнеркәсіптік тауарлар	EI	0.3	0.3	5.1	0.2	1.0	5.1	0.9	1.4	0.2	0.4	0.4	0.1	0.2	1.7	0.7	7.6
Өзге салалар	LI	0.8	1.0	0.8	1.3	1.0	1.0	1.0	0.9	1.1	1.2	0.9	0.9	0.7	0.9	1.5	1.5
	PI	0.9	0.8	0.9	0.7	0.8	1.0	0.8	0.9	0.8	0.7	1.0	0.9	0.9	0.9	1.5	1.4
	EI	0.0	0.0	2.3	0.0	1.0	0.8	0.0	0.0	0.0	0.0	0.9	0.1	25.6	0.1	0.5	10.5
Өнер туындылары, коллекциялық заттар және антиквариат	EI	0.0	0.0	12.9	0.0	0.3	4.5	0.1	0.9	0.1	0.0	0.1	1.4	10.3	0.5	2.6	9.3
Өзге тауарлар	EI	0.0	0.0	1.9	0.0	1.0	0.8	0.0	0.0	0.0	0.0	0.9	0.0	25.9	0.1	0.4	10.6
Әртараптандыру	R	2.0	1.0	1.7	0.8	0.9	1.4	1.2	1.6	0.8	1.1	1.3	1.1	4.7	1.2	0.8	1.8

- - экспорттың үлкен үлесі бар дамыған салалар;
- - экспорты бар дамушы салалар;
- - экспорттық әлеуеті бар салалар;
- - экспорттық әлеуеті жоқ салалар.

Дереккөзі: ҰЭМ СК деректері, ҚРҰБ есептері